

**O`ZBEKISTAN RESPUBLIKASI` XALI`Q BILIMLENDIRIW
MINISTRILIGI**

**A`JINIYaZ ATI`NDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK
PEDAGOGIKA INSTITUTI`**

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` fakul`tetinin`

pitkeriwshisi Qayipnazarov Damirdin`

PITKERIW QA`NIGELIK JUMISI

Tema: «Ga`ptin` bas ag`zalari`n woqi`ti`w »

Ilimiy basshi`:

f.i.k. U.Embergenov.

No`kis -2014

Jaqlawg'a ruxsat berildi

Fakultet dekani`:
Kafedra basli`g'i`:
İlimiy basshi`:

f.i.k. B. Dilanov
dots. O.Sayi`mbetov
f.i.k. U.Embergenov

Tema: « Ga`ptin` bas ag`zalari`n woqi`ti`w »

Pitkeriw qa'nigelik
jumi`si`n ori`nlawshi`:

Qayipnazarov Damir

Ma'mleketlik attestatsiya komissiyasi`ni`n' qarari`:

« Ga`ptin` bas ag`zalari`n woqi`ti`w »

degen temadagi` pitkeriw qa'nigelik jumi`si`na

_____ bahasi` qoyi`lsi`n.

MAK basli`g'i` _____

MAK ag`zalari` _____

Tema: Ga`ptin` bas ag`zalari`n woqi`ti`w

Jobasi` :

Kirisiw.

a) Temani`n` jazi`li`w maqseti ha`m wazi`ypalari`

b) Tema boyi`nsha u`yrenilgen ilimiy metodikali`q a`debiyatlarg`a sholi`w.

I Bap

Baslawi`sh ha`m bayanlawi`shti` woqi`ti`w.

1. Baslawi`shti`n` quri`li`si` boyi`nsha tu`rlerin woqi`ti`w.
2. Bayanlawi`shti`n` quri`li`si` boyi`nsha tu`rlerin woqi`ti`w.
3. Feyil ha`m atawi`sh bayanlawi`shlardi woqi`ti`w.

II Bap

Birgelkili bas ag`zalardi` woqi`ti`w.

1. Birgelkili baslawi`shti` woqi`ti`w.
2. Birgelkili bayanlawi`shti` woqi`ti`w

III Bap

Bas ag`zalardi`n` wori`n ta`rtibin u`yretiw.

1. Birgelkili baslawi`shti` u`yretiw.
2. Birgelkili bayanlawi`shti` u`yretiw.

Juwmaq

A`debiyatlar

KIRISIW

Joqari` ha`m worta arnawli` bilim beriwdin` strukturasi`n qayta qarap shi`g`iw toli`q teoriyali`q bilimlerge ha`m praktikali`q tajriybelerge iye qa`nigelerdi ha`zirgi zaman da`rejesinde tayarlawdi` ta`miyinlew kerek. Joqari` ha`m worta arnawli` woqi`w wori`nlari`ni`n` xali`q xojali`g`i` menen wo`z-ara qatnasi`qlari`n du`ziw belgilendi.

Kadrlardi` woqi`ti`wdi`n` ha`m qayta tayarlawdi`n` da`rejesin artti`ri`wg`a wolardi` wo`ndiriste paydalani`wdi` tu`p-tiykari`nan jaqsi`lawg`a, wolardi`n` wo`z-ara qi`zi`g`i`wshi`li`g`i`n ku`sheytiwge itibar berildi.

« Wo`zbekstan Respublikasi`ni`n` uli`wma bilim beriw ha`m ka`siplik woqi`w wori`nlari` reformalari`nda »g`i` qabi`l yetken qarari`nda mekteplerde woqi`ti`latug`in barli`q woqi`w pa`nlerinin` sapasi`n, mazmuni`n ja`ne de jetilistiriw kerekligi atap ko`rsetilgen.

Reformada xali`q bilimlendiriw xizmetkerlerinin` aldi`na mekteptegi woqi`w-tarbiya procesin ha`r ta`repleme jetilistiriw, woqi`ti`wdi`n` sapasi`n jaqsi`law, woni`n` formalari` menen metodlari`n turaqli` tu`rde ha`m izbe-iz bayi`ti`p bari`w, a`sirese woqi`ti`latug`i`n sabaqti`n` mazmunli`g`i`n artti`ri`w bu`gingi ku`nnin` yen` a`hmiyetli ma`selesi yekenligin wazi`ypa yetip qoydi`.

Woqi`wshi`larg`a bilim ti`ykarlari`n u`yretiw, wolardi` ta`rbiyalaw ku`ndelikli sabaqta a`melge asi`ri`ladi`. Sonli`qtan da klassta wo`tiletug`i`n ha`r qanday sabaq mazmuni`ni`n` effektivligine yerisiw yen` ti`ykarg`i` ma`sele boli`p tabi`ladi`.

Reformada : « Bilim beriwdin` ha`m ta`rbiyalawdi`n` sapasi` artti`ri`lsi`n, ha`r bir pa`ndi woqi`ti`wdi`n` ilimiy da`rejesin, ilim ti`ykarlari`n bekkem islew miynetke ha`m a`dep ikramli`li`qqa ta`rbiyalawdi` ja`ne fizikali`q jaqtan rawajlandi`ri`wdi` jaqsi`law ta`miyinlensin »-dep ko`rsetilgen

Uli`wma bilim beretug`i`n ha`m ka`sip mektepleri reformasi`nda qoyi`lg`an talaplar qaraqalpaq tilin woqi`ti`wg`a da tiyisli. Wo`ytkeni qaraqalpaq tili woqi`ti`wshi`lari` insani`yli`qqa, a`dep-ikramli`li`qqa ta`rbiyalaydi`.

Mektep reformasi` tiykari`nda qaraqalpaq tilin woqi`ti`wdi`n` mazmuni`n jetilistiriwdin` ahmiyetli bo`legi jan`a materiyaldi` tu`sindiriwdi duri`s sho`lkemlestiriw, woni` woqi`wshi`lardi`n` sanali` tu`rde wo`zlestirip al`iwi`na yerisiw boli`p yesaplanadi`.

Wol ushi`n jan`a materiyaldi` bayanlawda mi`sallardi` tan`lap temani` i`qsham, bag`darlama boyi`nsha tu`sindiriwi kerek. Materiyaldi` bayanlawda bag`darlama ha`m sabaqli`tag`i` materiyallar menen sheklenip qalmastan, qosi`msha ilimiy metodikali`q ha`m pedagogikali`q a`debiyatlar menen qollanbalardi` paydalani`p ilim jetiskenligi menen jan`a pedagogikali`q texnologiya ayti`li`wi` sha`rt.

Sabaqta bayanlani`wg`a tiyisli teoriyali`q materiyallarg`a baylani`sli` tan`lap ali`ng`an mi`sallar woqi`wshi`lardi`n` bilim da`rejesi menen jas wo`zgesheligine sa`ykes keliwi, woni`n` a`debiy til normalari`na juwap beriwi, wol woqi`wshi`lardi`n` do`retiwshilik uqi`pli`li`g`i`n artti`ri`w za`ru`r.

Qaraqalpaq tilin woqi`ti`wda tildin` barli`q tarawlari` izbe-izlikte u`yrenilip bari`ladi`. Bul bag`darda beriletug`i`n bilim teoriyali`q mag`lumatlar, til ilimindegı jetiskenliklerge tiykarlani`p beriledi.

Qaraqalpaq tili kursi`ni`n` tarawlari` wo`z aldi`na qaralg`an menen wolardi` woqi`ti`wda bul tarawdi`n` wo`zgeshelikleri, wolardi`n` bir-birine qatnasi` yesapqa ali`nadi`.

Til bo`limlerinin` baylani`si` bir-birinen aji`rati`lmaydi`. Ma`selen: leksika, fonetika, morfologiya bo`limleri sintaksis bo`limin woqi`ti`wda yeske tu`siriledi, oni`n` grammatikali`q formalari` ayti`ladi`.

Sintaksis bo'limi u'sh klassta u'yretiliw woqi'w bag'darlamada ko'rsetilgen. Ma'selen: 7-klassta jay ga'p ag'zalari'; baslawi'sh ha'm bayanlawi'shlar, ga'ptin' yekinshi da'rejeli ag'zalari' woqi'ti'latug'i'n bolsa, 8-klassta so'z dizbekleri, bir ha'm yeki bas ag'zali'lari' woqi'ti'ladi', al 9-klassta qospa ga'p temasi' u'yreniledi.

Jay ga'ptin' sintaksisin u'yreniwde woqi'wshi'lar ga'p ag'zalari', wolardi'n' tu'rlerin, jay ga'plerdin' baylani'si'w usi'llari'n, ga'p ag'zalari'ni'n' wori'n tartibin ha'm ma'nilik belgilerin u'yrense, jay ga'pti woqi'ti'w qospa ga'ptin' sintaksisin woqi'ti'wg'a qarag'anda bir qansha qi'yi'n ha'm qospali' yekenligin toli'q tu'sinedi.

Sebebi, jay ga'pti woqi'ti'wda woqi'wshi'lardi'n' duri's, sanali' tu'siniwi ushi'n ha'r qi'yli' metodikali'q usi'llardan paydalani'ladi'.

Qaraqalpaq tilin jeterli da'rejede iyelew woqi'wshi'ni'n' mekteplerde woqi'ti'latug'i'n basqa da woqi'w pa'ninin' qi'yi'nshi'li'qsi'z u'yreniwge u'lken ja'rdem yetedi.

Qaraqalpaq tilin woqi'ti'wdan woqi'wshi'lardi'n' logikali'q woylawi', til bayli'g'i' rawajlanadi', wo'z tilin biliwge qiz'i'g'i'wshi'li'g'i' arti'p, ta'sirli woqi'w ko'nlikpesi qa'liplesedi, wolardi'n' ofografiyali'q ha'm punktuatsiyali'q sawatli'g'i' joqari' da'rejede boladi'.

Ana tili pa'ni woqi'wshi'lardi' duri's so'wlewge, wog'an sanali' tu'rde qatnas jasawg'a, til ma'deniyati'n iyelewge, wo'z watani'n su'yiwge u'yretedi, dosli'q adamgershilik ruwxinda tarbiyalawda u'lken ahmiyetke iye.

Ga'ptin' bas ag'zalari'n woqi'ti'w 7-klasstan baslanatug'i'n bolg'anli'qtan, bul temag'a deyin woqi'wshi'lar ga'p ha'm woni'n' belgileri, so'zlerdin' wo'z-ara baylani'si'w usi'llari', ga'ptin' ma'nisine qaray tu'rleri ja'ne ga'ptin' bas ag'zalari' haqqi'nda a'piwayi' tu'rde mag'lumat alg'an.

Ga'ptin` bas ag`zalari`n ken`irek u`yretiw maqsetinde g`apler tan`lap ali`ni`p wolar ilimiy metodikali`q jaqtan tallanadi`, tu`sinik beriledi.

Woqi`wshi`lar joqari`da atap wo`tilgen temalardi` u`yrenengennen son`, ga`ptin` yekinshi da`rejeli ag`zalari`n bilip ali`wi` sha`rt. Sebebi, qa`legen jazba jumi`slardi` wori`nlaw bari`si`nda woqi`wshi`lar ga`p ag`zalardi`n` qatnasi`nda ga`p du`ziwge yaki pikir bayanlawg`a qi`ynaladi`.

Ga'ptin` bas ag`zalari`ni`n` ti`ykarg`i` belgileri, sintaksizdegı worni izbe-izlikte u`yreniledi.

Bul pitkeriw qa`nigelik jumi`sti`n` tan`lap ali`ni`wi` ha`m jazi`li`w maqseti woqi`wshi`larg`a ga`ptin` bas ag`zalari` menen so`zlerdin` baylani`si`w usi`llari`n, so`z dizbekleri menen yekinshi da`rejeli ag`zalardi`n` ga`pte qollani`wlari`n, wolardi`n` a`debiy shi`g`armalar menen awi`z-yeki so`ylewde beriliw jollari`n ha`r ta`repleme u`yretiwden ibarat.

Soni`n` menen birge tildin` so`z bayli`qlari`n duri`s ha`m wori`nli` paydalani`w ha`r bir jazba jumi`sti` (diktant, bayan, shi`g`armani` ) orfografi`yali`q ha`m punktuatsi`yali`q jaqtan sawatli` jaza ali`w ko`nlikpesin iyelewge ja`rdem yetiw boli`p yesaplanadi`.

Qaraqalpaq tilindegi ga`ptin` bas ag`zalari`n u`yretiwdin` ti`ykarg`i` wazi`ypasi` - woqi`wshi`larg`a ga`p ag`zalari`, wolardi`n` birinshi ha`m yekinshi da`rejeli ag`zalar boli`p bo`liniwleri ma`nilik tu`rleri, du`zilisi boyi`nsha ilimiy-teori`yali`q bilim, grammatikali`q materiyallardi` biliw ko`nlikpesin beriwden ibarat.

A`lbette jay ga`p sintaksisi woni`n` tarawlari` bolg`an ga`p, woni`n` ma`nilik tu`rleri, so`z dizbekleri, ga`ptin` bas ag`zalari` haqqi`nda tu`sinikke, bilimge iye boli`wi` kerek. Wo`ytkeni bul bilimler joqari` klasslarda u`yreniletug`i`n materiyallardi` jaqsi` wo`zlestiriwge sebepshi boladi`.

Bul qa`nigelik jumi`sti jazi`w ushi`n ga`ptin` bas ag`zalari`n woqi`wshi`g`a ha`r ta`repleme u`yretiwde to`mendegidey wazi`ypalar belgilendi:

1. Ga`ptin` bas ag`zalari`n woqi`ti`wda woqi`wshi`ni`n` jas wo`zgesheligi, bilim da`rejesi yesapqa ali`ndi`.
2. Bul tema boyi`nsha wo`tilgen materiyal di woqi`wshi`ni`n` wo`zlestiriwi, ku`ndelikli jumi`sta qollana ali`wi`na itibar berildi

Usi` materiyal di buri`n wo`tilgen material menen Sali`sti`ri`p, woni` jaqsi` biliw belgilendi.

3. Ga`ptin` bas ag`zalari`n woqi`ti`wda woqi`wshi`lar ushi`n qolayli` usi`llar tan`lap ali`ndi`.
4. Ga`ptin` bas ag`zalari` qatnashi`nda ha`r qi`yli jazba jumi`slardi` wo`tkeriwdin` ahmiyeti ko`rsetildi.

Ga`ptin` bas ag`zalari`ni`n` an`lati`li`wi` ha`m wolardi` woqi`ti`wg`a baylani`sli` ilimpaz-metodistler, ta`jriybeli pedagoglar wo`zlerinin` bahali` pikirlerin baspa so`z arqali` bildirgen. Wori`s tilinde ha`m turkey tillerinin` geyparalari`nda ga`ptin` bas ag`zalari`ni`n` tu`rleri, wolardi`n` jasali`wlari` ha`m bildiriwleri boyi`nsha birqansha pikirler usi`ni`slar bildirgen. U`yrenilgen metodikali`q a`debiyatlarda ga`ptin` bas ag`zalari`n woqi`ti`wga` baylani`sli` piker yen` da`slep wori`s tilin woqi`ti`w boyi`nsha ayti`lg`an.

Gaptin` bas ag`zalari`n woqi`ti`wg`a baylani`sli` ayti`lg`an pikirledi A.V.Tekucevti`n` “Wori`s tilin woqi`ti`w metodikasi`” atli` miynetinen woqi`wg`a boladi` (15,10). Wol wori`s tilindegi baslawi`sh penen bayanlawi`shti` sali`sti`ri`w usi`llari`n woqi`ti`wdi`n` paydali` ta`replerin atap woni`n` ko`rsetiwinshe bas ag`zalar ga`pte ten`dey qollani`li`p bir-birin toli`qti`radi`, pikirdi ayqi`nlasti`radi`, sol ushi`n yekewi ten`dey u`yreniledi. Al, “Wo`zbek tilin woqi`ti`w” degen kitapta (9,26) ga`ptin` bas ag`zalari`n woqi`ti`wda soraw juwap,

analiz-sintez usi'llari ko`rsetilse, sonday-aq S.Nazarov (12,29) bas ag`zalardi` woqi`ti`wda Sali`sti`ri`w usi`li`n atap wo`tedi. Qazaq tilindegi ga`ptin` bas ag`zalari`n woqi`ti`w ma`selesi yerteden so`z bolg`an (11,31). Sebebi, da`slepki ilimiy metodikali`q kitaplarda bas ag`zalardi` woqi`ti`w tuwrali` ju`da bahali` pikirler berilgen. Bulardan basqa “Qazaq tilin woqi`ti`w metodikasi” (10,16) degen kitapta ga`ptin` bas ag`zalari`n woqi`ti`wga` arnawli` wori`n berilip, wolardi`n ha`r birinin` woqi`ti`w usi`llari` so`z boladi`.

Son`g`i` ji`llarda shi`qqan metodikali`q qollanbalarda (1,28) ga`ptin` bas ag`zalari`n woqi`ti`w ma`seleleri toli`q ha`r ta`repleme bayanlanadi`. Asirese son`g`i` ji`llari` jazi`lg`an woqi`w qollanbada bas ag`zalardi`n` birgelkili boli`p keliwleri ha`m wolardi`n` ga`ptegi wori`n ta`rtipleri boyi`nsha unamli` pikirler keltirgen. Demek ga`ptin` bas ag`zalari`n woqi`ti`wg`a baylani`sli` ko`p g`ana ilimiy metodikali`q qollanbalarda (2,60) unamli` ha`m mazmunli` pikirler menen usi`ni`slar berilgen. Ko` g`ana ga`p ag`zalardan du`zilgen ga`plerde ha`r bi rag`zani`n` atqaratug`i`n xizmeti menen worni` bar. Berilgen ga`pten bir ag`za tu`sirilip ayti`lsa ga`ptin` ma`nisi toli`q boli`p shi`qqay qaladi`. Soni`n` ushi`n ha`r bir bir ag`za pikirdi ani`q ha`m mazmunli` bayanlawda tiykar boli`p yesaplanadi`.

Woqi`wshi`lar ga`ptin` bas ag`zalari, xizmeti, wolardi`n` wo`zine grammatikali`q belgileri haqqi`nda teoriyali`q bilim ali`wi` tiyis. Wol ushi`n so`zlerdin` baylani`si`nda ga`p ag`zalari`ni`n` ha`r bir so`zine sorawlar qoyi`ladi`, wolardi`n` ma`nileri menen grammatikali`q belgileri ayti`ladi`. Bunday jag`dayda woqi`wshi`lar ha`r bir so`zdin` worni` menen xizmetin ha`m ma`nisin bileidi. Usi`nday a`piwayi` jumi`s ha`m ga`pler arqali` woqi`wshi`lar wo`zinshe ga`p du`zip, woni` tallay altug`i`n boladi`.

Woqi`wshi`lar ga`ptin` bas ag`zalari`, wolardi`n` xizmetleri tuwrali` tu`sinik alg`annan keyin, ga`ptin` jay ha`m qospa tu`rin bilip aladi`, son` ga`ptin` ma`nisi menen ximetine qaray bo`liniwin ani`qlaydi`.

Usi` tiykarda ga`p ag`zalari` xizmetine qaray bas ag`zalar ha`m yakinshi da`rejeli ag`zalar boli`p bo`linedi. Birinshi ha`m yekinshi da`rejeli ag`zalardi`n` bir-birinen wo`zgesheligi ga`pler arqali` tu`sindiriledi. Bas ag`zalar ga`p, ishinde woyi`mi`zdi`n` tiykari` boli`p wo`zliginen ga`p jasay ali`w mu`mkinshiligine ye boladi`.

Ga`p bas ag`zalari wo`zlestirilmey jay ha`m qospa ga`p tu`rleri haqqi`nda pikir ju`ritiw qi`yi`n. Sonli`qtan ga`ptin` bas ag`zalari`n u`yreniw woqi`wshi`lardi`n` til bayli`g`i`n rawajlandi`ri`w menen woy w`orisin ken`eytiwdin` sintaksisti u`yreniwdin` tiykari`. Sebebi jay ga`p sintaksisinde ga`ptin` bas ag`zalari` qospa ga`ptin` shegarasi`n ayi`ri`w da bir neshe tu`rlerge bo`liniwleri usi` ag`zalarg`a tikkeley baylani`sli`.

Woqi`wshi`lar baslawi`sh klassta ga`ptin` bas ag`zalari` haqqi`nda a`piwayi tu`sinikke iye boladi`, joqari` klasslarda bul boyi`nsha teren`irek tu`sindiriwge tuwra keledi. Ga`ptin` bas ag`zalari`n tu`sindiriw, bilimlerin bekkemlew ushi`n bir neshe jumi`slar wori`nlanadi`. Ma`selen, woqi`wsh`ilarg`a ga`ptin` bas ag`zalardan du`zilgen mi`sallardi` tapti`ri`p, woni` tallaw, woni` woqi`w h.t.b.

Soni`n` menen birge berilgen mi`sallardag`i` ha`r bir ga`pte neshe ga`p ag`zasi` bar yekenin ani`qlaw ha`r bi rag`zadan turatug`i`ni`n so`z-ga`plerdin` jay ga`plerden wo`zgesheligin ayi`ri`w kerek, ja`ne de ga`ptin` bas ag`zalari` boyi`nsha soraw juwap wo`tkerip, woqi`wshi`lardi`n` alg`an bilimlerin ani`qlawg`a boladi`. Jumi`sti`n` bunday tu`rlerin wo`tkeriw ga`ptin` bas ag`zalari`n sanali` wo`zlestiriwdi ha`m toli`q tu`rde bilip ali`wdi` tamiyinleydi.

Islenetug`i`n jumi`slardi`n` qi`sqa boli`wi` ha`m metodikali`q usi`llarg`a sa`ykes boli`wi` woqi`wshi`lardi`n` sabaqqa bolg`an qi`zi`g`i`wshi`li`g`i`n artti`radi`, do`retiwshilik uqi`bi`n qa`liplestiredi.

I Bap

Baslawi`sh ha`m bayanlawi`shti` woqi`ti`w.

1. Baslawi`shti`n` quri`li`si` boyi`nsha tu`rlerin woqi`ti`w

Baslawi`sh ga`p ag`zasi zatli`q ug`i`mdi` an`latatug`i`n so`zdi, ataw sepligindegi so`z arqali` bildiriledi. Sonday-aq bul ag`za jay, qospa so`zler ha`m ko`mekshi sozler arqali` da bildiriledi. Soni`n` menen birge, frazeologiyali`q birlikler, soz dizbekleri arqali` an`lati`li`wi` mu`mkin.

Baslawi`shti`n` jay tu`ri menshikli, g`alabali`q atli`q, almasi`q so`zlerinen bildirilse, geyde atawi`sh feyil menen kelbetlik feyil ja`rdeminde bildiriliwi mu`mkin.

Bulardan basqa ra`wish, tan`laq, yeliklewish so`z shaqaplari` arqali` an`lati`li`w jag`daylari` ushi`rsadi`. Al qospa baslawi`shlar leksikali`q ha`m sintaksislik jaqtan tutas qaralatug`i`n so`z dizbekleri menen an`lati`lsa, ataw sepligindegi qospa feyiller arqali` bildirilip keledi. Mi`sali`: Wo`gizi ju`rmegen ari`si`n do`beleydi (naqi`l). Ja`qsi`li`q yetiw wopali` adamni`n` isi.

Qospa baslawi`shlar ko`binese turaqli` soz dizbekleri menen an`lati`lsa, geyde tariplewshi atamalar menen de bildirilip keliwleri tilimizde qollani`li`wlari` bar.

Mi`sali` : Qi`zi`l kegirdek boli`w aqmaqi`n` isi. Yelmurat degen kisi buri`n usi` yelatti`n` jasulli`si` bolg`an.

Baslawi`sh ga`p ag`zasi` harqi`yli` so`z shaqaplari` menen grammatikali`q kategoriyalardan, tiykar ha`m do`rendi kelbetliklerdin` zatlası`wi`nan, kelbetlik feyil menen atawi`sh feyildin` zatlası`wi`nan boladi`.

Bulardan basqa wo`z aldi`na leksikali`q ma`nisi joq ko`mekshi so`zlerdin` zatli`q ma`nide qollani`li`wi`nan da baslawi`sh boladi`. Baslawi`sh tuwrali` wo`tiletug`i`n sabaq a`piwayi` gu`rrin`lesiw usi`li`nda ali`p bari`ladi`.

N`atiyjede woqi`wshi` baslawi`shti`n` xizmetin, formasi`n, qanday so`z shaqabi`nan an`lati`li`wi`n, quri`li`si`n bileli.

Bunday jumi'sqa baylni'sli' woqi'ti'w prinsipin basshi'li'qqa ali'wdi' talap yetedi. Ma'selen : baslawi'shti'n' an'lati'li'wi', quri'li'si' ha'qqi'ndag'i' bilim tek woni' morfologiya menen baylani'sta qaraw mu'mkin.

Woqi'swshi'lar baslawi'shti' u'yreniwden woni'n' gaptegi xizmetin, sorawları'n, qanday so'z shaqabi'nan jasalg'ani'n wo'zlestirip aladi'.

Baslawi'shti'n' ga'ptegi ayti'laja'q pikirge qatnasi', qaysi' tu'rinin' ga'p bola alatug'i'ni' ilimiy tiykarda bayanlanadi'. Sonda barli'q di'qqat baslawi'shti'n' jasali'wi'na ha'm tiykarg'i' wo'zgesheligine awdari'ladi'.

Baslawi'sh ag'za ga'ptegi tiykarg'i' pikirdi bildiredi, wol ataw formasi'nda ha'm tarti'mni'n' u'shinshi betinde, birlik ja'ne ko'plik sanda kelip ko'birek mi'naday a'meliy jumi's tu'rlerin ju'rgiziwge boladi' :

1. Ataw sepligindegi so'z shaqabi'nan jasalg'an so'zlerdi baslawi'sh xizmetinde keltirp ga'p du'ziw ;
2. Berilgen ga'plerden baslawi'shti' tawi'p, woni'n' jasali'wlari'n ani'qlaw, qanday so'z shaqapları'nan jasalg'ani'n ayti'p beriw ;
3. Baslawi'sh ag'zani' jasawshi' so'zlerdi ayti'p, woni'n' qanday sorawlarg'a juwap beretug'i'ni'n ani'qlaw ham t.b.

Sunday-aq, baslawi'shti'n' jasali'wi'n woqi'ti'w bari'si'nda to'mendegilerge itibar beriledi :

1. Qaratpa so'zdi baslawi'sh penen aljasti'rmaw, woni'n' ha'r birin mi'sallar ja'rdeminde tu'sindiriw.
2. Qospa ayqi'nlawi'shti'n' birinshi si'n'ari'n ani'qlawi'sh penen shatasti'rmaw ushi'n mi'sallar menen sali'sti'ri'w ha'm t.b.

Qospa baslawi'shti'n' birinshi si'n'ari' atli'qtan bolsa, wol baslawi'sh dep tani'li'p, biraq woni'n' bayanlawi'sh ag'za bolatug'i'nl'ig'i' aytil'adi'. Tabi's

sepliginin` jasi`ri`n tu`rinde turg`an toli`qlawi`sh baslawi`sh penen shatasti`riladi`. Sol ushi`n « Mektep qaptali`na gu`ller yektik » degen ga`ptegi « gu`ller » so`zinin` tabi`s sepliginin` jasi`ri`n tu`rinde kelip toli`qlawi`sh ag`za bolatug`i`nli`g`i` yeskertiledi.

Baslawi`shti`n` bunnan basqa da belgilerin u`yretiwde woni`n` bir yamasa bir neshe so`zlerden jasalatug`i`nli`g`i` ayti`ladi`. Baslawi`shti`n` jasali`wlari` haqqi`nda tu`sinik berilgende wol boyi`nsha tan`lap alg`an so`zler menen ga`pler jazdi`riladi` ha`m baslawi`sh jasawdag`i` so`z shaqaplari`ni`n` xizmeti, ayi`ri`m so`zlerdin` zatlası`wi`nan baslawi`shti`n` jasalatug`i`nli`g`i` a`meliy jumi`s islew arqali` toli`q mag`lumat beriledi. Baslawi`sh ag`za dara ha`m qospa so`zlerden so`z dizbeklerinen sonday-aq ha`r tu`rli g`ap toplamlari`nanda boladi`. Soni`n` ushi`n baslawi`sh du`zilisine qaray : jay, qospa ha`m ken`eytilgen boli`p u`shke bo`linedi.

Tiykari`nan baslawi`shti`n` du`zilisi wo`z aldi`na woqi`ti`ladi`. Sebebi, dara, qospa ja`ne ken`eytilgen baslawi`shlar qollani`li`wi` ha`m xizmeti jag`i`nan wo`zgeshe, usi` wo`zgeshelikler ilimiy-teoriyalı`q tiykarda tu`sindiriliwi za`ru`r.

Dara baslawi`shlar bir s`ozden yamasa birikken qospa so`zlerden bolsa, qospa baslawi`shlar birikpegen qospa so`zlerden ha`m ga`p ag`zalari`na bo`linbeytug`i`n so`zlerdin` dizbeginen boladi`.

Qospa baslawi`sh so`zlerdin` dizbeklesip bir ma`ni an`lati`wi`nan ha`m bir xizmette jasali`wi`nan bolatug`i`nli`g`i` mi`sallar menen ayti`ladi`.

Woqi`wshi`lar qospa baslawi`sh penen ken`eytilgen baslawishti`n` bir-birinen wo`zgesheligin ayi`ra almaydi`. Ma`selen : Bir neshe so`zler dizbeginen bolg`an menshilkli atli`qlar qospa baslawi`sh boladi`.

Al yeki yamasa u`sh tu`rdegi feyil toplamli` so`zler qospa baslawi`sh dep qarali`nadi`. Baslawi`shti`n` usi`nday ayi`rmashi`li`gi` mi`sallar ha`m sali`sti`ri`wlar arqali` u`yretiledi.

Wol ushi`n “Yeki kemenin` basi`n uslag`an suwg`a ketedi” yamasa “Wo`zbekstan Ilimler Akademiyasi` jumi`s wori`nlari`n ko`beytti” degen ga`plerdegi baslawi`shti`n` bir neshe so`z dizbeginen du`zilgeni yeskertiledi.

Kelbetlik feyil ha`m atawi`sh feyil toplamlari`nan bolg`an ken`eytilgen baslawi`shlar formali`q jaqtan tallanadi`, wolardi`n` baslawi`shli` ani`qlawi`shi` bar yekenligi ayti`ladi`. Bunday toplamlarda tiykarg`i` ma`nilik woray bolg`an kelbetlik feyil yaki atawi`sh feyillerdin` basqari`wi`nda dizbeklesip ken`eytilgen baslawi`sh bolatug`i`nli`g`i` da`lillenedi. “Xali`qqa basshi` boli`w – ba`rha` wolardi`n` talqi`si`nda boli`w, « Ko`shkende ko`lik tiymegen, qong`anda minip woti`radi`. » si`yaqli` ga`pler ali`ni`p, wondag`i` baslawi`shlardin` ken`eytilgen feyil toplamlari`nan yaki kelbetlik feyildin` basqari`wi`nan wo`z-ara ma`nilik ha`m grammatikali`q jaqtan dizbeklesiwinen bolg`anli`g`i` tu`sindiriledi.

Solay yetip, qospa baslawi`sh penen ken`eytilgen baslawi`shti`n` wo`zgesheligi ha`m so`zler dizbeginen du`zilgen qospa ha`m ken`eytilgen baslawi`shti`n` jasalatug`i`nli`gi` mi`sallar menen ko`rsetiledi.

Demek, neshe so`zdin` dizbeginen quralsa da baslawi`sh ag`za qospa, ken`eytilgen boli`p keledi. Bul na`rse so`zlerdin` belgili ni`zamli`li`q tiykari`nda dizbeklesip ayti`liwi`na baylani`sli`.

Izafetlik jol menen baylani`sqan so`z dizbekleri manilik jaqtan bir sorawg`a juwap bergende qospa baslawi`sh boladi`

Ma`selen: Zaldi`n` ishi, qumni`n` yetegi, birdin` kesapati` t.b.

Bunday izafetlik baylani`stag`i` so`z dizbekleri ha`mme waqi`tta qospa baslawi`sh ag`za bola bermeydi. Wo`ytkeni, bunday izafetlik dizbeklerdin` ga`p penen baylani`si`p kelgendegi ma`nisi` yesapqa ali`nadi`.

Mi`sali`: Jalg`i`z atti`n` shan`i` shi`qqas. (naqi`l) Jaqsi`ni`n` jati` bolmaydi`.

Keltirilgen naqi'llardag'i` jaqsi`ni`n` jati, atti`n` shan`i` so`z dizbekleri izafetlik baylani`sta quri`lg`an menen wol qospa baslawi`sh bolmaydi`. Sebebi, bul so`z dizbeklerinin` ga`p penen baylani`si`wi` wo`zgeshe . Sonli`qtan naqi`ldag'i` shan`i`, jati` so`zler dara baslawi`sh boli`p qollani`ladi`.

Izafetlik baylani`stag'i` so`z dizbeklerinin` dara ha`m qospa baslawi`sh boli`p keliwlerin ayi`ri`w qi`yi`n. Sonli`qtan mi`sallar ali`ni`p, Sali`sti`ri`w arqali` wolardi`n` wo`zgeshelikleri ayti`ladi`. Qospa ha`m ken`eytilgen baslawi`shlardi`n`wo`zgeshelikleri mi`sallar ha`m sali`sti`ri`wlar arqali` tu`sindirilse , woqi`wshi`lar bul boyi`nsha teren` bilimgе, bekkem tu`sinikke iye boladi`. Wol ushi`n ko`rsetpe qural tayarlanadi`, wonda baslawi`shti`n` yeki tu`rleri boyi`nsha so`zleri jazi`ladi`. Sol tiykarda tu`sinik beriledi. Na`tiyjede qospa ha`m ken`eytilgen baslawi`shti`n` qanday so`z dizbeklerinen boli`p, ga`pte qalay qollani`lga`nli`g`i` an`sat wo`zlestiriledi.

Mi`sali`: Sasqan u`yrek, jegen awi`z si`yaqli` so`z di`zbekleri zatlasqan kelbetlik feyil ha`m atli`q so`zlerdin` wo`z-ara ma`nilik ja`ne grammatikali`q jaqtan baylani`si`nan qospa baslawi`sh bolg`an, al qasqi`rdan qori`qqan, ati` ju`rmegen so`z dizbekleri kelbetlik feyil menen atawi`sh feyil toplamlari`nan bolg`an so`z dizbekleri ken`eytilgen baslawi`sh xizmetinde jumsaladi`.

Demek, so`zlerdin` dizbeklesiwi ja`ne ma`nilik ha`m grammatikali`q belgileri jag`i`nan qospa, ken`eytilgen baslawi`sh boli`p keliwlerinde ayi`rmashi`li`qlar bar. Bul ayi`rmashi`li`qlar mi`sallar arqali` ayti`li`p, wolardi`n` tiykarg`i` belgileri u`yretiledi.

Baslawi`shti`n` du`zilisi boyi`nsha tu`rleri ani`qlang`an son` sog`an baylani`sli` berilgen ga`pler analizlenip, teoriyali`q juwmaq shi`g`ari`ladi`. Bul boyi`nsha sabaqti` bekkemlew bari`sinda to`mendegidey jumi`s tu`rleri ali`p bari`ladi`:

1.Ga`ptegi qospa ha`m ken`eytilgen baslawi`shti` tawi`p woni`n` qanday wo`zgeshelikke iye yekenin ani`qlaw ;

2.Berilgen so`z dizbeklerinin` qatnasi`nda qospa ha`m ken`eytilgen baslawi`shli` ga`p du`ziw;

3.Qospa ken`eytilgen baslawi`shlar qanday so`z dizbekleri arqali` jasaltug`i`ni`n ayti`w;

4.Berilgen tekstten yaki ga`pten baslawi`shti`n` du`zilisi boyi`nsha tu`rlerin belgilew t.b.

Bunday jumi`s tu`rleri ha`r sabaqta turaqli` ju`rgiziledi. Sonda baslawi`shti`n` qalay du`zilgenligi, qanday wo`zgeshelikke iye yekenligi boyi`nsha ken` tu`sinik berilgen boladi`.

Baslawi`sh boyi`nsha juwmaqlaw sabag`i`nda baslawi`shti`n` is-ha`rekettin` iyesi yekenligi,woni`n` ha`rqiylı so`z shaqaplari`nan jasalatug`i`nli`g`i`, bir neshe qosi`mtalar menen ayri`latug`i`nli`g`i` bir yamasa bir neshe so`zlerdin` dizbeginen bolatug`i`nli`g`i` tuwrali` ilimiy tiykarda tu`sinik beriledi.

2.Bayanlawi`shlardi`n` quri`li`si` boyi`nsha tu`rlerin woqi`ti`w

Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinde bayanlawi`sh ag`za dara so`zler yamasa bir neshe so`z birikpeleri menen bildiriledi. Sonli`qtan bayanlawi`sh a`gza quri`li`si`na qaray jay, qospa ha`m ken`eytilgen boli`p u`shke bo`linedi.

Bayanlawi`sh ag`zani`n` bunday u`sh tu`rge bo`liniwleri tu`sindirilgende da`slep wolardi`n` ha`r birine arnawli` toqtali`nadi`, ha`r birine tiyisli waqi`t berilip, woni` u`yretiwdin` jollari` ayti`ladi` wog`an baylani`sli` mi`sallar tan`lap ali`nadi`.

A`sirese, bayanlawi`sh ag`zani`n` quri`li`si`na ta`n bolg`an belgiler wolardi`n` leksika-semantikali`q ma`seleleri menen grammatikali`q wo`zgeshelikleri arnawli`

soʻz yetiledi, wol analiz sintez usiʻliʻnda bayanlanadiʻ. Sonda woqiʻwshiʻ bayanlawiʻshtiʻnʻ haʻr bir tuʻri tuwraliʻ toliʻq magʻlumatqa iye boladiʻ.

Maʻselen : Jay bayanlawiʻsh agʻza boyiʻnsha toʻmendegishe tuʻsinik beriledi. Jay bayanlawiʻsh agʻzaniʻnʻ dara yamasa birikken feyil soʻzlerden bolatugʻiʻn tuʻrine “ Woqiʻwshiʻlar mektepte kiyatiʻr. Motor woʻshirildi” siʻyaqliʻ gaʻpler keltiriledi.

Feyil soʻz shaqabiʻniʻnʻ barliʻq meyllerinen bolatugʻiʻn jay bayanlawiʻshlargʻa miʻnaday gaʻpler tanʻlap aliʻnadiʻ:

Aynaxan koʻp woylandiʻ. Abat koʻrinbedi. Qollariʻnʻdiʻ koʻterinʻ. Haʻzir woʻzgerdi.

Bul gaʻplerdegi jay bayanlawiʻshlardiʻnʻ haʻrqiʻyliʻ maʻnilerdi bildirgenligi aytiʻladiʻ, wolardiʻnʻ dara soʻzlerden bolgʻanliʻgʻiʻ yeskertiledi.

Bulardan basqa da jay bayanlawiʻshlardiʻnʻ feyildinʻ barliʻq daʻrejelerinen bolatuʻgiʻnliʻgʻiʻ bir neshe gaʻpler jaʻrdeminde tuʻsindiriledi:

1.Yesik ashiʻldiʻ. 2.Wolar kuʻlisti. 3.Quyash koʻrindi. 4.Soʻz berildi h.t.b.

Bul gaʻplerdegi jay bayanlawiʻshlar tek feyil formalariʻnan bolgʻan. Al jay bayanlawiʻshlardiʻnʻ haʻr qiʻyliʻ soʻz shaqaplariʻnan bolatugʻiʻnliʻgʻiʻna qiʻsqa tuʻrdegi gaʻpler keltiriledi haʻm wolar bir-biri menen saliʻstiʻriʻladiʻ .

Miʻsaliʻ: Jol uzaq, paxta zor. Hawa shiʻmiʻr ayaz. Wol worta boyli adam. h.t.b.

Demek, jay bayanlawiʻshlar feyil soʻz benen atawiʻsh soʻzlerdinʻ haʻr qiʻyliʻ formalariʻnan boliʻp, gaʻptinʻ haʻr tuʻrli woriʻnlariʻnda turatugʻiʻnliʻgʻiʻ haʻm bir neshe maʻnilik belgilerga iye bolatugʻiʻnliʻgʻiʻ aytiʻladiʻ.

Buniʻnʻ menen sheklenip qalmastan jay bayanlawiʻshlar haʻreketti haʻm zatliʻq ugʻiʻmdiʻ bildiretugʻiʻn soʻzler topariʻnanda boliʻp, woniʻnʻ tiykargiʻ belgilari daʻlillenedi.

Ayi`ri`m waqi`tlari` jay bayanlawi`shlar awi`spali` ha`m awi`spasi`z, boli`mli` ha`m boli`msi`z feyillerden boli`wi` menen birge almasi`q, sanli`q ha`m kelbetlik so`z shaqaplari`nan da boli`wi` mu`mkin. Bunday jag`dayda jay bayanlawi`shlardi`n` ha`reketliik belgi menen zatli`q ug`i`mdi` bildiriwleri tu`rlishe boli`p keledi.

Mi`sali`: Yesik ashi`ldi`. Wol jaqsi` tu`sindirdi. Woni` jaqsi` bilemen. Suwi`q suwg`a tu`spedi. Woqi`w jayi`- anaw. Yeki jerde yeki – to`rt. As iyesi menen tatli` h.t.b.

Usi` ga`plerdi woqi`w arqali` woqi`wshi`lar jay bayanlawi`shlardi`n` wo`zlerine ta`n bolg`an belgilerin, ha`tteki jazi`w imlasin jaqsi` bilip aladi`.

Kelbetlikten bolg`an jay bayanlawi`shlar wo`zinen buri`n kelgen so`z benen dizbeklesip keledi, al almasi`q ha`m sanli`qlardan bolg`an bayanlawi`shlar da`slepki so`zlerden si`zi`qsha arqali` bo`leklenip jazi`ladi`.

Bul wo`zgeshelikler bir neshe ga`pler menen ko`rsetpe qurallar arqali` tu`sindirilse, woqi`wshi`lar jay bayanlawi`shlardi`n` ha`r qi`yli` belgilerge iye yekenin ha`m jazi`li`w imlasin bilip aladi`.

Sonday-aq jay bayanlawi`shlar feyildin` funkcional formolari`nan ja`ne ra`wish ha`m ha`r qi`yli` sepliklerde kelgen atawi`sh so`zlerden de boli`wi` mu`mkin.

Bunday jay bayanlawi`shlardi`n` qollani`li`wi` ha`m jazi`li`wi` to`mendegidey mi`sallar arqali` tu`sindiriledi. Mi`sali`:

Awi`l jan`arg`an. Gu`ller yekken. Menin` tiykarg`i` maqsetim woqi`w. Men – joqari`da , wol – to`mende. Biylik – wo`zin`de. Awi`ri`w astan, aqi`l jastan. Aspazshi` puwg`a, tentek dawg`a.

Jay bayanlawi`shlardi`n` so`zdin` son`i`nda turg`anda si`zi`sha arqali` bo`linip jazi`li`wlari` bir-biri menen sali`sti`ri`ladi` ha`m wolardi`n` tiykarg`i` belgileri

analiz-sintez usi`li`nda bayanlanadi`. Ma`selen : Bu`gingi maqsetim - jazi`w.

Berilgen ga`ptegi jay bayanlawi`shlar da`slepki so`zlerden si`zi`qsha menen bo`linip kelgen. Usi` yeki tu`rli boli`p kelgen bayanlawi`shti`n` formasi`, xizmeti ha`m ma`nilik belgileri sali`sti`ri`ladi`. Sonda wolardi`n` si`zi`qsha arqali` bo`linip jazi`li`wlari` ha`r ta`repleme ani`qlanadi`.

Atawi`sh ha`m feyil jay bayanlawi`shlardi`n` bir-birinen semantikali`q ha`m grammatikali`q jaqtan to`mendegidey wo`zgesheliklerinin` bar yekenligi yeskertiledi :

1.Feyil bayanlawi`shlar ha`reketti bildiredi, al atawi`sh bayanlawi`shlar wonday ha`reketke iye yemes. Sebebi, ha`r so`z shaqabi`nan bolg`an bayanlawi`shlardi`n` leksikali`q ma`nileri bir-birine sa`ykes bolg`anda baslawi`sh penen bayanlawi`shti`n` arasi`na si`zi`qsha qoyi`lmaydi`. Al atawi`sh bayanlawi`sh betlik jalg`awi`n qabi`l yetpegen atawi`sh so`zlerde bolg`anda basalawi`sh penen bayanlawi`shti`n` arasi`na si`zi`qsha qoyi`ladi`.

Mi`sali` : Paxta – ku`ta na`zik.

Woqi`wshi`larg`a qospa bayanlawi`sh tuwrali` tu`sinik berilgende yen` da`slep woni`n` qanday so`zlerdin` dizbeginen turg`anli`g`i` ayti`ladi`. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilindegi bayanlawi`shlar qospa ha`m sostavli` feyil ja`ne atawi`sh so`zlerden, feyil so`zler menen atawi`sh so`zlerdin` dizbeginen boli`wi` mu`mkin.

Qospa bayanlawi`shlardi`n` qanday so`z shaqaplarin`nan, so`z dizbeklerinen du`ziletug`i`nli`g`i` mi`sallar menen ayti`l`ip, ilimiy tiykarda da`lillenedi.

Qoapa feyil bayanlawi`shlar ko`binese hal feyil menen ko`mekshi feyillerdin` dizbeklesiwinen boladi`.

Mi`sali` : Men izinen yerip woti`rdi`m. Wol si`lt yetpesten ketip barati`r.

Al qospa atawi`sh bayanlawi`shlar iyelik sepliktegi atawi`sh so`z benen tarti`m

qosi`mtali` atawi`sh so`zdin` dizbeginen boladi`.

Mi`sali`: Sumli`q – aqi`ldi`n` qaltasi`.

Keltirilgen ga`p taxtag`a jazi`li`p, bir-biri menen sali`sti`ri`ladi`. Bul so`zlerdin` dizbeklesiw jollari`, formalari` ha`m qollani`li`wlari` ilimiy ha`m a`meliy jaqtan talqi`lani`p, woni`n` qospa bayanlawi`shli`q xizmetine arawli` toqtaladi`.

Qospa bayanlawi`shlardi`n` bulardan basqa da tu`rleri boyi`nsha ga`pler tan`lap ali`ni`p, wolar ha`r ta`repleme ani`qlani`p beriledi.

Demek, qospa feyil ha`m atawi`sh bayanlawi`shlardi`n` bildiriwleri to`mendegishe bayanlanadi`:

A)Hal feyil, kelbetlik feyiller ha`m atawi`sh feyiller ko`mekshi feyiller menen dizbekleskende ja`ne jupkerlesiwshi birliktegi atawi`sh so`zler dizbegi qospa bayanlawi`sh boladi`. Mi`sali`:

- 1.Wol birden tu`rgelip ketti.
- 2.Men woni` tani`ytug`i`n` yedim.
- 3.Ashi`qtan-ashi`q so`ylesiw yedi.
- 4.Wo`ytkeni yelimiz tati`w semya.
- 5.Jaqsi` so`z - jari`m i`ri`s.

B)Atawi`sh so`zler ko`mekshi feyiller menen dizbekleskende ja`ne atawi`sh ha`m kelbetlik feyiller modal so`zler menen dizbeklesip kelgende qospa atawi`sh so`zler dizbeginin` qospa bayanlawi`sh boli`p keliwleri tilimizde ko`birek ushrasadi`:

- 1.Yel qi`di`rg`an si`nshi` boladi`.
- 2.Mal basi` to`rtew boladi`.
- 3.Aytayi`n degenim usi`lar yedi.
- 4.Wolar ha`zir keliwi tiyis.
- 5.Bul – Qaraqalpaqstan Respublikasi` Ministirler Ken`esi.

Woqi`wshi`larg`a qospa bayanlawi`shti`n` qanday so`zler dizbeginen bolatug`i`nli`g`i`na bulardan basqa da ga`plerdi keltirip talqi`law paydali` boli`p tabi`ladi`.

Sonda woqi`wshi`lar ha`r qi`yli` so`zlerdin` bir neshe tu`rde dizbeklesip keliwleri na`tiyjesinde qospa bayanlawi`sh bola alatug`i`nli`g`i`n toli`q tu`sinedi.

Soni`n` menen birge wolardi`n` tu`sinigi ken`eyip, wo`zlerinshe so`z dizbeklerin keltirip qospa bayanlawi`shi` bar ga`p du`ze ali`w uqi`bi`na iye boladi`. Wol ushi`n woqi`wshi`larg`a tekst tapsi`ri`li`p yaki a`debiy shi`g`armadan u`zindi woqi`ti`p, sol tekstten yaki u`zindiden qospa bayanlawi`shti` tapti`ri`p, tu`rlerin ani`qlati`w kerek.

Bulardan basqa da awi`zsha soraw-juwap wo`tkeriwge de boladi` yamasa bir neshe so`z dizbekleri arqali` ga`p du`zdiriw za`ru`r. Bunday jumi`slar woqi`wshi`lardi`n` woy-wo`risin yamasa awi`zsha jazba til bayli`g`i`n rawajlandi`radi`, woylaw uqi`pli`li`g`i`n artti`radi` ha`m wo`zinshe jumi`s islew qa`biletligin jetilistiredi.

Qospa bayanlawi`shti`n` bulardan basqa tu`rleri a`sirese, turaqli` so`z dizbeklerinen bolg`anlari` tilde ko`birek qolani`ladi`.

- 1.Usi`g`an to`bemiz ko`kke jetti.
- 2.Wol ko`zime wottay basi`ldi`.
- 3.Wolardi`n` jasaytug`i`n jeri iyt wo`lgen jerde.

Geyde kelbetlik so`z benen ra`wish so`zdin` qospa atawi`sh so`zler menen bir grammatikali`q ma`ni bildirip, qospa bayanlawi`sh boli`p keliwi mu`mkin.

- Mi`sali`: 1.Shopanni`n u`yi daryani`n` arg`i` jag`i`nda.
- 2.Bayram yerten`nen arg`i` ku`ni.

Al yeliklewish so`z benen tan`laq so`zler feyil so`zler menen dizbeklesip qospa

bayanlawi`sh boli`p keliwi ushrasadi`. Mi`sali`:

1.Basi` jerge si`n`q yete qaldi`.

2.Perzentinin` da`rtinen ah urdi`.

Qospa bayanlawi`shlardi`n` joqari`da keltirilgen tu`rlerine a`debiy shi`g`armalardan mi`sallar keltirilip, tiykarg`i` belgilerin ayti`wg`a boladi`.

Wo`ytkeni bunday qospa bayanlawi`shlar az sanda qollani`ladi`, wolardi`n` grammatikali`q ha`m semantikali`q wo`zgeshelikleri ga`p arqali` ani`qlanadi`.

Tilimizdegi ken`eytilgen bayanlawi`shlar ko`binese bir neshe feyil so`zlerdin` dizbeginen yamasa feyil toplamlari`nan boladi`. Kelbetlik feyiller menen atawi`sh feyiller toplamlari`nan yamasa feyil menen atawi`sh feyillerdin` basqari`wi`ndag`i` so`zlerdin` dizbeginen ken`eytilgen bayanlawi`sh du`ziledi.

Mi`sali` : Yen` basli`si` - balalarg`a hadal kewil boli`w.(A`mudarya).

Ken`eytilgen bayanlawi`sh penen qospa bayanlawi`shti`n` bir-birinen ayi`rmashi`li`g`i`n bir neshe ga`pler arqali` tu`sindiriwge boladi`. Sebebi, « to`bemiz ko`kke jetti », « Menin` quwani`sh ta bolg`ani`m » si`yaqli` ga`plerdin` ayi`rmashi`li`g`i` wonsha bilinbeydi.

Da`slepki mi`sal turaqli` so`z dizbegi bolg`anli`qtan qospa bayanlawi`sh bolsa, son`g`i` mi`sal feyil toplanli` ken`eytilgen bayanlawi`sh. Wol ushi`n woqi`wshi` bunday boli`p du`zilgen bayanlawi`shqa soraw qoyi`p biliwi ha`m ga`p du`zilisine duri`s tu`siniwi tiyis.

Ken`eytilgen bayanlawi`shlar yeki tu`rli formada du`ziledi :

1.Wo`zinin` grammatikali`q ani`qlawishi`na iye bolg`an kelbetlik feyilli toplanlar ken`eytilgen bayanlawi`sh boladi`. Mi`sali` : Bul - menin` jazg`ani`m. Wol menin` tiykarg`i` kemshiligim.

2.Atawi`sh feyilli toplanlardan ken`eytilgen bayanlawi`sh du`ziledi.

Mi`sali`: Menin` maqsetim – woqi`wdi` tabi`sli` tamamlaw.

Woqi`wshi`larg`a bayanlawi`sh tuwrali` usi`nday ken` tu`rde mag`lumat berilip bolg`annan son` bayanlawi`shti`n` wo`zine grammatikali`q belgileri boyin`sha juwmaq jasaladi`:

1)Bayanlawi`sh baslawi`shti`n` is-ha`reketin zatli`q, sanli`q, sapasi`n, si`ni`n bildiredi.

2)Bayanlawi`shti`n` wo`zine ta`n sorawlari` bar.

3)Bayanlawi`sh feyil ha`m atawi`sh so`zlerden boladi`.

4)Bayanlawi`sh quri`li`si` boyi`nsha ha`r qi`yli`. Woqi`wshi`lar bul boyi`nsha alg`an bilimin bekkemlew ushi`n tekst boyi`nsha a`meliy jumi`slar isleydi. Wol ushi`n ani`q mi`sallar, ga`pler ha`m tekstler tu`rinde ali`nadi` da, bayanlawi`shlardi`n` xizmeti, jasali`wi`, ja`ne du`zilisi awi`zsha ha`m jazba tu`rde talqi`lanadi`.

Bunnan basqa tekstlerden bayanlawi`shlardi` tabi`w, wog`an soraw qoyi`w, berilgen so`zlerden ga`p quraw, kartinalar boyi`nsha kishi gu`rrin` du`ziw ha`m t.b. jumi`slar wori`nlaw kerek boladi`.

Usi`nday jumi`slardi`n` tu`rleri woqi`wshi`lardi`n` baslawi`sh penen bayanlawi`sh tuwrali` tu`sinigin bilimin bekkemlew menen birge, wolardi`n` do`retiwshilik jumi`s islewine ja`rdem yetedi.

3.Feyil ha`m atawi`sh bayanlawi`shlardi` woqi`ti`w

Bayanlawi`sh – pikirdi bayan etetug`i`n ga`ptin` negizgi ga`p ag`zasi`, yeki sostavli` ga`plerde bayanlawi`sh baslawi`shti`n` ha`reketin kim, ne, qanday yekenin ha`m basqa da belgilerin bildiredi.

Bayanlawishlar qanday so`z shaqaplari` arqali` bildiriliwine qaray feyil bayanlawi`sh ha`m atawi`sh bayanlawi`sh boli`p yekige bo`linedi.

Feyil bayanlawi`shlar feyildin` qaysi` tu`ri arqali` bildiriliwine, qanday betlik formada keliwine qarap woni`n` sintaksizlik xizmeti de, semantikali`q ma`nileride ha`r qi`yli` boladi`.

Jay bayanlawi`shlar ani`q meyil, hal feyil formalari` arqali`, sonday-aq buyri`q, wo`tinish su`ren, u`ndew ma`nili so`zlerdin` ja`rdeminde bildiriledi. Mi`sali`: Wo`z ko`zim menen ko`rdim, u`yge kelipsiz, men jumi`sta yedim. Sen taysal bul jer qa`wipli. Bir ma`sele boyi`nsha woylasayi`q. Baslang`an is shala qalmasi`n.

Soni`n` menen birge ati`r, ju`r, tur feyilleride jay bayanlawi`shli`q mani bildiredi, wolar buyri`q ma`nisi menen xabar ma`nilerin an`latadi`. Mi`sali`: Mallar ati`zda wotlap ju`ripti. Tur, balam sa`ske boldi`. Bir na`rse dalada ju`r, ne yekeni belgisiz.

Atawi`sh s`ozler jay bayanlawi`sh bolg`anda ha`r tu`rli ma`nilerdi bildiredi. Atawi`sh jay bayanlawi`shlar ko`binese atli`q, kelbetlik, sanli`q, almasi`q ha`m ra`wish so`z shaqaplari`nan boladi`. Mi`sali`: Yerler ati`zda bular wo`zimizdin` balalar. Bag`dag`i` jemisler zor, ju`da` shireli. Wol jari`s ba`rha` birinshi. Wol hesh na`rse tek sag`i`m. Toydi`n` tamashasi` yerten`

Ha`r qi`yli` turaqli` so`z dizbekleri ha`m basqa da so`z birikpeleri qospa bayanlawi`shti` bildiredi. Qospa bayanlawi`shlardi` yeliklewish ha`m tan`laq so`zler an`lati`wi` mu`mkin. Mi`sali`:

Basi` jerge si`lq ete qaldi`

Perzent da`rtinen ah uradi`

Ayi`ri`m jag`daylarda bir neshe so`zlerdin` dizbeginen, ko`p komponentli feyillerden qospa bayanlawi`sh boli`wi` mu`mkin.

Mi`sali` : Wol yemlewxanada bas vrash boli`p isleydi.

Awi`lg`a izin basi`wshi` bolmasi`n

Turaqli` so`z dizbekleri, ha`reket ma`nisin bildirmeytug`i`n atawi`sh so`zler qospa bayanlawi`sh boli`p keliwleri tilimizde ko`plep ushrasadi`.

Mi`sali`: Woni`n` to`besi ko`kke jetti.

Wol - japalaq deneli qus.

Sonday-aq kelbetlikler menen ra`wishler basqa so`zler menen bir grammatikali`q ma`ni bildirgende qospa bayanlawi`sh boli`p qollani`ladi`.

Mi`sali`: Bayram yerten`nen arg`i` ku`ni.

Woni`n` u`yi daryani`n` arg`i` jag`asi`nda

Bayanlawi`sh feyildin` bet bildiretug`i`n tu`rlerinen ha`m bayanlawi`sh wazi`ypasi`ndag`i` atawi`sh so`zlerden boli`p, wol ga`pti du`ziwshi grammatikali`q element si`pati`nda ga`ptin` mazmuni`n ani`qlaydi`.

Bayanlawi`sh bolg`an so`zler betlik jalg`aqwlari`na iye boli`p, bul jalg`awlar bayanlawi`shti`n` grammatikali`q belgileri boli`p yesaplanadi`.

Qaraqalpaq tilindegi bayanlawi`shlar feyil ha`m atawi`sh so`zlerden boladi`. Sonli`qtan wolar feyil bayanlawi`shlar ha`m atawi`sh bayanlawi`shlar boli`p bo`linedi.

Bayanlawi`shti` woqi`ti`wda baslawi`shqa baylani`sli` u`yretiw yesapqa ali`nadi`. Baslawi`sh ga`pte is-ha`rekettin` iyesi bolsa, bayanlawi`sh baslawi`shti`n` is-ha`reketin belgileydi.

Ga`ptegi bayanlawi`shti`n` a`hmiyeti ayti`li`p ha`m woni`n` qanday ag`za yekenligi gu`rrin`lesiw arqali` tu`sindiriledi. Bunnan son` baslawi`shti`n` atli`q so`z shaqabi`nan bolatug`i`nli`g`i` al bayanlawi`shti`n` feyillerden boli`wlari` yeskertiledi.

Bayanlawi`sh baslawi`sh si`yaqli` bir ha`m bir neshe so`zlerdin` dizbeginen jasaladi`. Bir yaki bir neshe so`zlerdin` boli`wi`n ani`qlaw mi`sallardi` talqi`law

ha`m tu`sindiriwler menen a`melge asi`ri`ladi`. Son` bayanlawi`shti`n` grammatikali`q belgileri boyi`nsha juwmaq beriledi. Bayanlawi`shti` woqi`ti`w baslawi`sh penen baylani`sli` u`yreniw yesapqa ali`nadi`. Baslawi`sh ga`pte is-ha`rekettin` iyesi bolsa, bayanlawi`sh baslawi`shti`n` is-ha`reketin belgileydi.

Ga`ptegi bayanlawi`shti`n` a`hmiyeti ayti`li`p ha`m woni`n` qanday ag`za yekenligi gu`rrin`lesiw arqali` tu`sindiriledi. Bunnan son` atli`q so`z shaqabi`nan bolatug`i`nli`g`i`, al bayanlawi`shti`n` feyillerden boli`wlari` yeskertiledi.

Bayanlawi`sh baslawi`sh si`yaqli` bir ha`m bir neshe so`zlerdin` dizbeginen jasaladi`. Bir yaki bir neshe so`zlerdin` bayanlawi`sh boli`wi`n ani`qlaw mi`sallardi` talqi`law ha`m tu`sindiriwler menen a`melge asi`ri`ladi`. Son` bayanlawi`shti`n` grammatikali`q belgileri boyi`nsha juwmaq beriledi.

Feyil bayanlawi`shti`n` feyildin` qaysi` tu`ri menen bildiriliwine, qanday betlik formada keliwine qarap, woni`n` sintaksizlik xizmeti ha`m semantikali`q manlier ha`r qi`yli`.

Feyil bayanlawi`shlardi`n` qalay bildiriliwine qaray ha`m qanday betlik formada keliwlerine baylani`sli` woni`n` sintaksizlik xizmeti menen semantikali`q ma`nileride ha`r qi`yli` boladi`.

Bayanlawi`shti`n` ha`r qi`yli` belgilerdi ani`qlawlari` mi`sallar menen da`lillenedi, woni`n` ga`ptegi xizmeti ayti`ladi`. Ja`ne bayanlawi`shti`n` qaysi` so`z shaqabi`nan bolg`anli`g`i` tu`sindirilip betlik formalari` tallanadi`.

Ani`qli`q meyil formasi`ndag`i` feyil bayanlawi`shlardi`n` is-ha`rekettin` ani`q bolg`ani`n yaki bolatug`i`ni`n bildiretug`i`ni`na:

Jumagu`l apay keldi, ko`rdin` be? Haw, wo`z ko`zim menen ko`rdim. Degen ga`pler jazdi`ri`ladi`, feyil bayanlawi`shti`n` qalay jasalatug`i`nli`g`i` tu`sindiriledi.

Sonday-aq feyil bayanlawi`shti`n` hal feyildin` betlik jalg`awi` menen bildiretug`i`nli`g`i` to`mendegidey ga`pler ja`rdeminde tu`sindiriledi:

1.U`yge kelipsiz, men jumi`sta yedim.(K.Sultanov)

2.Yerterekte bir jarli` boli`pti`. (yertek)

Feyil bayanlawi`shti`n` usi`nday tu`rlerine ga`pler keltire bermesten wolardi`n` betleniw formalari`na mi`sallar beriledi.

Ma`selen: birlik tu`ri

ko`pliki tu`ri

I bet. Men kelippen

I bet. Bizler kelippiz

II bet. Sen kelipsen`

II bet. Sizler kelipsiz

III bet. Wolar kelipti

III bet. Wolar kelipti

Buyri`q meyil formasi`bdag`i` feyil bayanlawi`shlar buyri`q, wo`tinish, su`ren-shaqi`ri`q, u`ndew ma`nilerindegi is-ha`reketlerdi bildirip keliwleri ani`qlama menen auti`lg`anda tu`siniksiz boli`wi` mu`mkin.

Sol ushi`n wolardi`n` ha`r tu`rli ha`reketti bildiriwlerine baylani`sli` to`mendegidey ga`pler jazi`li`p da`lillenedi:

1.Qash. Yerge qash. Taysal. (K.Sultanov)

2.Tu`ste ma`deniy sha`rtekke ji`ynalayi`q, ne islewdi woylasayi`q. (Amiwdarya).

3.Baslang`an obektler shala qalmasi`n, waqti`nda pitkerilsin (Yerkin Qaraqalpaqstan).

Buyri`q ma`nisin, jumsarti`w yaki qatan`lasti`ri`wdi` bildiretug`i`n is-ha`reketti basqasha bildiriwde feyil bayanlawi`shti`n` -san`a , -si`, -shi` janapaylari` qosi`li`p ayti`ladi`.

Bunday janapaylardi`n` ko`p qollani`lmaytug`i`nli`g`i` yesapqa ali`ni`p, wolar boyi`nsha ga`pler keltiriledi ha`m wolar talqi`lanadi`:

1.Qoysan`a aqi`li`n`di` basi`n`a jaq.

2.Apa kelse so`yleseyik. (T.Qayi`pbergenov)

Feyil bayanlawi`shlardi`n` is-ha`rekettin` tu`rlishe bildiriwlerin mi`sallar ja`rdeminde tu`sindiriw menen birge woni`n` qanday so`zlerden bolatug`i`nli`g`i`, qaysi` formada keletug`i`nli`g`i` analiz sintez usi`li`nda ha`m Sali`sti`ri`wlar menen u`yretiledi.

Feyil bayanlawi`shlar is-ha`reketti bildirip, wolar boljawli` yaki gu`manli` ma`ni an`lati`wi` mu`mkin.

Bunday ha`reketler bildirilgende so`zdin` son`i`na –ar, -er, -mas, -mes qosi`mtalari` qosi`ladi`. Bunday jag`dayda to`mendegidey ga`pler menen da`lillenedi:

1.Ayqi`z kelerme? keler, biraq Dosbergen kelmes.

2.Asqabaq, qawi`n piser , bizge de isin` tu`ser

Feyil bayanlawi`sh a`debiy ha`m awi`z-yeki tilde –g`anday, -gendey formalar menen qollani`lg`anda ta`riplewdi, ko`rinisti ha`m su`wretlewdi a`nlatadi`.

Ma`selen : Ko`rgen janlar kelbetine toyg`anday,

Qaran`g`i` u`yge hasi`l ga`whar qoyg`anday. (Qi`rq qi`z)

Usi` qosi`q qatarlari` taxtag`a jazi`li`p, wondag`i` feyil bayanlawi`shti`n` qanday formada jasalg`anli`g`i` ha`m qanday ma`ni an`latqanli`g`i` ayti`ladi`. Na`tiyujede feyil bayanlawi`shti`n` ko`rkem shi`g`armani`n` mazmuni`n ani`qalwdag`i` xizmetri ani`qlanadi`.

Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilindegi atawi`sh bayanlawi`shlar atawi`sh so`z shaqaplari` menen atawi`shli`q qa`siyettegi atawi`sh so`zlerden boladi`.

Atawi`sh so`zlerdin` bayanlawi`sh boli`wi` ushi`n wolardi`n` baslawi`shlar menen Qatar turi`p ayti`li`wi` sha`rt.

Mi`sali`:1.Bular – wo`zimizdin` balalar.

2.Mi`naw turg`anlar – sabi`q almalar.

Atawi`sh bayanlawi`shlardi`n` qollani`li`w wori`nlari` ha`r qi`yli`, wolar ga`ptin` sonn`i`nda , ha`tteki dara tu`rde de keke beriwi mu`mkin.

Atawi`sh bayanlawi`shlar boyi`nsha tu`sinik berilgen son` mi`sallar jazdi`ri`ladi`, atawi`sh bayanlawi`shdi`n` qanday so`z shaqabi`nan bolg`anli`g`i` ha`m ga`pte qaysi` wori`nlarda turg`anli`g`i` yeske tu`silriledi.

Buni`n` menen atawi`sh bayanlawi`shdi`n` tu`rleri, ma`nilik belgilerinen toli`q mag`lumat berilmewi mu`mkin. Sol ushi`n atawi`sh bayanlawi`shdi`n` ha`r bir tu`ri arnawli` u`yretiledi, wolardi`n` belgileri mi`sallar arqali` tu`sindiriledi.

Bayanlawi`sh atawi`sh sepligindegi atli`q so`zlerden bolatug`i`nli`g`i` ha`m baslawi`shdi`n` ne na`rse yekenligi bayanlanatug`i`nli`g`i` ayti`li`p wog`an mi`naday mi`sal keltiriledi : To`rtkulden kelgen shayi`rlar (A`mudarya). Sonday-aq wori`n sepligindegi atli`q so`zler dara ha`m qosarli` tu`rde ayti`li`p, atawi`sh bayanlawi`sh boli`p keliwleri tilde ko`p ushrasadi`.

Mi`sali` : 1.Yerler ati`zda, bala-shag`alar u`yde (Sh.Seytov)

2.Awqat qazanda.

3.Awi`l – Shortanbaydi`n` boyi`nda, tog`aydi`n` arasi`nda (T.Qayi`pbergenov)

Berilgen ga`plerdegi ati`zda, u`tde, Shortanbaydi`n` boyi`nda, tog`aydi`n` arasi`nda degen so`z dizbeklerin woqi`wshi`lar bayanlawi`sh dep yesaplamawi` mu`mkin. Sebebi nede ? wori`n sepliginin` sorawi`na juwap berip tur. Bul so`zler menen so`z dizbeklerinin` bayanlawi`sh boli`p keliwi baslawi`shdi`n` qaqnday waqi`yani` bayanlap turi`wi`nda. Sonli`qtan ali`ng`an ga`pler Sali`sti`ri`li`p, ken` tu`rde talqi`lanadi` ha`m woqi`wshi`g`a jetkeriledi.

Sonday-aq kelbetlik so`z shaqabi` dag a`ptin` son`i`nda kelip atawi`sh

bayanlawi`sh xizmetinde jumsali`wi` mu`mkin.

Mi`sali`: Bi`yi`l bag`i`mi`z miywali`. Asirese alma ju`zim zor ha`m shireli.

Kelbetlik so`z shaqabi`nan bolg`an atawi`sh bayanlawi`shlar baslawi`shti`n` sapali`q ha`m Sali`sti`ri`w, megzeti w belgilerin bildiredi.

Al sanli`q so`z shaqabi`nan bolg`an atawi`sh bayanlawi`shlar baslawi`shti`n` ani`q sani`n, wori`n ta`rtibin, shamali`q belgilerin bildiredi.

Mi`sali`: Wol g`arri`ni`n` ul balasi` u`shew, al qi`zi` birew. Rawshan jari`stab a`rh`a birinshi.

Sanli`q so`zler ha`mme waqi`t sanli`q mug`dardi` bildirip, bayanlawi`sh boli`p kelgende baslawi`shti`n` ani`q sani`n bildiredi. Usi`nday belgiler mi`sallar ja`rdeminde ha`m wolar Sali`sti`ri`wlar menen tu`sindiriliwi sha`rt.

Almasi`q so`z shaqabi da atawi`sh bayanlawi`sh boli`p kele beriwi mu`mkin. Woni` mi`na mi`sallardi` talqi`law arqali` biliwge boladi`.

Mi`sali`: Qayda? Bilmedim.

Anaw ne? Wol hesh na`rse , sag`i`m g`oy. Wo`mirbektin` u`yi usi`ma?(Sh.Seytov).

Almasi`q so`zler qaysi` so`z shaqabi`ni`n` worni`na qollani`wi`na baylani`sli` ha`r qi`yli` semantikali`q ma`nilerde ushi`rasadi`.

Mi`sali`: Du`nyadag`i` yen` ku`shli woqi`w worni` anaw.(W.Xojaniyazov)

Almasi`q so`zlerdin` bunday boli`p keliwlerin woqi`wshi` tu`sinbeydi.

Atawi`sh bayanlawi`shlar ko`binese wori`n , ma`ka`n, mug`dar da`reje, waqi`t ra`wishlerinen boli`p, baslawi`shli`q ha`rekettin` ha`r tu`rli belgilerin bildiredi. Bul to`mendegidey mi`sallar ja`rdeminde ani`qlanadi`.

Mi`sali`: Men joqari`da, wol to`mende (Sh.Seytov).Ken`esi bu`gin, tamashasi` yerten` keshte.

Bulardan basqa da atawi`sh bayanlawi`shlardi`n` **ko`p, az, mol, kemis** ha`m t.b. mug`dar manisin bildiretug`i`n so`zlerden bolatug`i`nli`g`i`n woqi`wshi`lar toli`q bilmewi mu`mkin. Sebebei, bul so`zler ko`binese mug`dar da`reje xizmetinde jumsaladi`. Sol ushi`n woqi`wshi`lar bul so`zlerdi ra`wish so`zler dep qaraydi`. Usi` ayi`rmashi`li`qti` u`yretiw ushi`n ko`birek mi`sallar keltiriledi.

Mi`sali`: Wol mal jaylawg`a qolay qoni`s. Suwi` mol, wot-sho`bi ko`p, sona-shi`bi`ni` az, hawasi` salqi`n.

Mug`darli`q ma`nilerdi bildiretug`i`n **ko`p, az** so`zleri ko`plik formada betlengen tu`rde de tilimizde qollani`ladi`.

Ma`selen: Bizler ko`ppiz, Sizler azsi`z (A.A`liyev).

Tilimizde bar, joq so`zleri bayanlawi`sh xizmetinde ko`birek qollani`li`p, wolar I-II bettegi baslaw`ishlar menen ayti`ladi`.

MI`sali`: Jiyemurat barmi`san`,

Ha, barman, bar bolsan` bar bol (legendadan).

Sati`wshi` azi`q-awqattan nen` bar? Nan, qant, may bar, un joq, yerten` boladi` (A`mudarya). Aqi`li`m bar, aqsham joq (naqi`l).

Geypara kerek, da`rkar, lazi`m, za`ru`r si`yaqli` modal so`zler de atawi`sh bayanlawi`sh xizmetinde kelgende wolar semantikali`q jaqtan ha`r qi`yli` ma`nilerdi an`latadi`. Bul so`zlerdin` bayanlawi`sh xizmetinde qollani`wi`na ko`p g`ana mi`sallar keltirilip, wol ilimiy jaqtan da`lillenedi.

Sebebi, modal so`zlerdin` barli`q tu`ri bayanlawi`sh boli`p kele bermey ga`ptin` son`i`nda kelip, bayanlawi`shli`q ha`rekettin` za`ru`rligin, ani`qli`li`g`i`n bildiredi.

Mi`sali`: 1. Jari`qtag`i` jarg`anattay, qorqaq jigit nege da`rka`r (Abbaz).

2.A`depli, ikramli` ug`i`l, zat kerek (Ajiniyaz).

Atawi`sh bayanlawi`shti`n` bularddan basqa da tu`rlei tilimizde ko`birek

ushrasadi`. Ma`selen -niki, -diki formalar atawi`sh so`zler menen atli`q yamasa almasi`q so`zlerge jalg`ani`p baslawi`sh xizmetin atqaradi`. Bunday ja`gdayda bayanlawi`s hag`za baslawi`s ag`zani`n` kimgе yaki nege tiyisli yekenin bildiredi.

Mi`sali`: 1.Kitap woqi`wshi`niki. 2.Qi`z yeldiki me, meniki me.Qi`z seniki. (S.Xojaniyazov).

Usi`nday mi`sallar menen tu`sinik berilgennen keyin woqi`wshi`lardi`n` bul boyi`nsha biliminani`qlaw maqsetinde to`mendegidey a`meliy jumi`slar ali`p bari`ladi`.

1.Ga`pten, tekstten atawi`sh bayanlawi`shlardi` tawi`p, woni`n` qaysi` so`z shaqabi`nan bolg`ani`n` ani`qlaw.

2.Belgili so`zler ja`rdeminde atawi`sh bayanlawi`shli ga`p du`ziw.

3.Ha`r tu`rli jazba jumi`slar wo`tkeriw (diktant, bayan, shi`g`arma jazdi`ri`w) t.b.

Feyil bayanlawi`sh ag`za menen atawi`sh bayanlawi`shlardi`n` to`mendegidey wo`zgeshelikleri ha`r qi`yli` usi`lda u`yretiledi.Ma`selen:

1.Feyil bayanlawi`sh ag`za baslawi`shti`n` ha`reketin bildirse, atawi`sh bayanlawi`shlarda bunday belgiler bolmaydi`.

2.Ga`ptin` bayanlawi`shi` feyil so`zden bolg`abda (a`sirese atawi`sh feyilden bolg`anda) baslawi`sh penene bayanlawi`shti`n` arasi`na si`zi`qsha qoyi`ladi`. Soni`n` menen birge ga`ptin` bayanlawi`shi` betlik jalg`awsi`z ayti`lg`an atawi`sh so`zlerden bolg`anda baslawi`sh penen bayanlawi`shti`n` arasi`na si`zi`qsha qoyi`ladi`.

Demek, feyil bayanlawi`shlardi`n` feyildin` ha`r qi`yli` formalari`nan bolatug`i`nli`g`i`, wolardi`n` bir-birinen wo`zgeshelikleri sali`sti`rmali` usi`lda ayti`ladi`.

Bayanlawi`s hag`zani`n` usi`nday tu`rli wo`zgeshelikler menen keliwleri ko`rsetpe qurallar ja`rdemi arqali` bayanlani`p, woni`n` ayi`ri`m ta`replerin ani`qlawda kespe qag`azlardan paydalani`ladi`. Buini`n` menen sheklenbesten soraw-juwap tu`rinde jumi`slar ali`p bari`ladi`.

II Bap

Birgelkili bas ag`zalardi` woqi`ti`w

1.Birgelkili baslawi`shlardi` woqi`ti`w

Ga`p ishinde is-ha`rekettin` iyesi bolg`an birgelkili ma`nidegi yeki yamasa bir neshe so`zlerdin` qatari` birgelkili baslawi`shti`n` xizmetin atqaradi`.

Birgelkili baslawi`shli` ga`plerdin` bayanlawi`shi` birew yamasa bir neshe boli`p keliwi mu`mkin. Bunday ko`p komponentli boli`p kelgen birgelkili bas ag`zalar ko`binese atawi`sh so`zler arqali` bildiriledi. Mi`sali`: Wortag`a dasturxan jayi`li`p nan, qant, konfeta qoyi`ldi. (A.Bekimbetov.)

Bul ga`ptegi birgelkili baslawi`shlar atli`q so`zlerden boli`p kelgen. Demek, birgelkili baslawi`shlardi`n` bunnan basqa da so`z shaqaplari`nan bolg`an tu`rlerine mi`sallar keltirilip, wolar bir-biri menen sali`sti`ri`li`p tu`sindiriledi.

Birgelkili baslawi`shlardi`n` atawi`sh feyillerden, zatlasqan kelbetlik feyillerden ha`m atawi`sh so`z dizbeklerinen bolatug`i`ni`n wolardi`n` ha`r birine ta`n bolg`an ga`p keltirip arnawli` tu`sindiriw kerek boladi`.

Sonda woqi`wshi` birgelkili baslawi`shlardi`n` tek atli`q so`zlerden bolmay basqa da so`zlerden bolatug`i`ni`n tu`sinedi ha`m bul tema boyi`nsha wolardi`n` tu`sinigi ken`eyedi, birgelkili baslawi`shlardi`n` ga`ptegi xizmetin jaqsi` bilip aladi`.

Birgelkili baslawi`shlardi` woqi`tiwda ko`binese tablitsalardan paydalani`w anag`urli`m a`hmiyetli. Sebebi birgelkili baslawi`shlar ko`binese atli`q so`zlerden boli`p keledi. Ayi`ri`m jag`dayda basqa da atawi`sh so`zlerden de boli`wi` mu`mkin.

Bul wo`zgesheliklerdi to`mendegishe tablitsag`a tu`sirip sol tiykarda tema tu`sindiriledi.

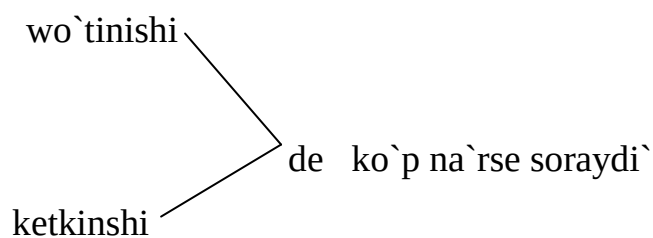
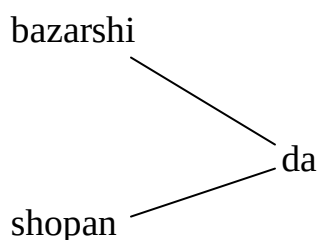
	Birgelkili baslawi`shlarg`a mi`sallar	Atli`q so`z shaqabi`nan boli`wi`	Basqa so`z shaqabi`nan boli`wi`
1	Jaqsı` jamanni`n` parqi`na haqi`yqatli`q penen barg`an duri`s		Kelbetlik so`zlerden
2	Solar arqali` internet, electron poshta, faksler iske qosi`lg`an	Atli`q so`zlerden	
3	Biz ha`m sizzler jaslar tarbiyasi`na sherikpiz		Almasi`q so`zlerden

Tablitsag`a qoyi`latug`i`n tiykarg`i` talap woni` arti`q material menen hart u`rli tiptegi belgiler menen ba`nt yetpew kerek. Tablitsani`n` qaysi` tu`ri bolmasi`n woni` sabaqta wori`nli` paydalani`w, woqi`wshi`g`a ani`q ko`riniwine baylani`sli`.

Birgelkili baslawi`shlardi`n` xizmetin ko`bine se atli`q so`zler atqaratug`i`n bolg`anli`qtan wolar ga`ptin` qa`legen worni`nda ha`m qa`legen formada kele beredi.

Sunday-aq birgelkili baslawi`shlar ga`pte kelgende tek sanaw intonatsiyasi tu`rinde bolmasthan, wolar da`nekerlerdin` ja`rdeminde de dizbeklesip kelip birgelkililikti du`zedi. Mine, usi`nday belgilerin woqi`wshi`g`a toli`q jetkeriw ushi`n sxemadan paydalani`wg`a boladi`.

Ma`selen, da-de da`nekeri menen baylani`sqa birgelkili baslawi`shlarg`a to`mendegishe sxema du`ziwge boladi`.

Birgelkili baslawi`shlar ko`binese sanaw intonatsiyasi` arqali` biri-biri menen baylani`sadi`. Bunday baylani`stag`i` birgelkili baslawi`shlar atli`q so`zlerden boladi`.

Mi`sa`li: awi`ldi`n` shetinde **mallar, buzawlar, qoy yeshkiler** jayil`i`p ju`r. Wortag`a dasturxan jayi`li`p **nan, qant, konfeta** qoyi`ldi`.

Wo`tilgen materiyaldi` woqi`wshi`ni`n` tu`singenin yaki toli`q ug`i`p alg`ani`n ani`qlaw maqsetinde kespe qag`azlar ja`rdeminde soraw-juwap wo`tkeriledi. Ma`selen:

1-tarqatpa material

1) Ga`pten birgelkili baslawi`shlardi` tawi`p, wolardi`n` qaysi` so`z shaqabi`nan bolg`ani`n ani`qlan`.

2) Alma, ju`zim, yerik, shabdal so`zleri ja`rdeminde birgelkili baslawi`shli ga`p du`zin`.

2-tarqatpa material

1) Berilgen ga`ptegi ko`p noqatti`n` worni`naso`z atwi`p qoyi`p ga`pti toli`qti`ri`n`: Ati`zda menen ha`m basqa da yeginler wo`sip tur.

2) da-de da`nekerli birgelkili baslawishi bar ga`p du`zin`.

Atawi`sh feyiiler birgelkili baslawi`sh xizmetinde kelgende ken`eytilgen formada ayti`ladi`.

Mi`sali`: Wog`an aldaw, qorqi`ti`w ta`sir yetpeydi.

Wol ushi`n qami`s tasi`w gu`dige shi`g`ari`w qi`yi`ng`a tu`sti.

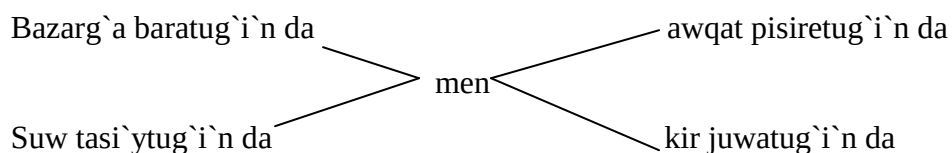
Usi`nday mi`sallardi` tek ga`p tu`rinde keltire bermesten, wolardi` tablitsag`a tu`sirip ko`rgizbe retinde ayti`lsa, woqi`wshi` materiyaldi an`sat ug`i`p aladi`:

So`zler	Wog`an dizbeklesken so`zler	Ko`mekshi so`zler	Ga`p boli`p keliwi
Basqari`w toli`qti`ri`w ani`qlaw	Yeldi pikirdi jumi`sti`	Da, de, ja`ne, ha`m	Yeldin` basqari`w da, ani`qlaw ad yemes

Birgelkili baslawi`shlar kelbetlik feyil basqa da toplamlar arqali` da boli`wi` mu`mkin.

Ma`selen: Maqtap ati`rg`ani`, ya basqa woylap ati`rg`ani` belgisiz. Bazardan zat a`keletug`i`n da, u`yge suw tasi`ytug`i`n da, awqat pisiretug`i`n damen.

Usi` ga`p sxema tu`rinde ko`rgizbe qural arqali` tu`sindirilse, woqi`wshi` ushi`n paydali` bolar yedi.

Keste menen sxemalar ko`bineze taza temani` tu`sindiriw woni` bekkemlew yamasa ta`kirarlaw waqti`nda qollani`lg`anda jaqsi` na`tiyje beredi.

Kesteler woqi`wshi`lardi`n` materiyaldi` duri`s woqi`y ali`wi` menen duri`s tu`sine ali`wi`na qolayli` boli`p, wol talapqa i`layi`q duri`s ha`m ko`rkem du`zilgen boli`wi` kerek. Ma`selen:

1-keste

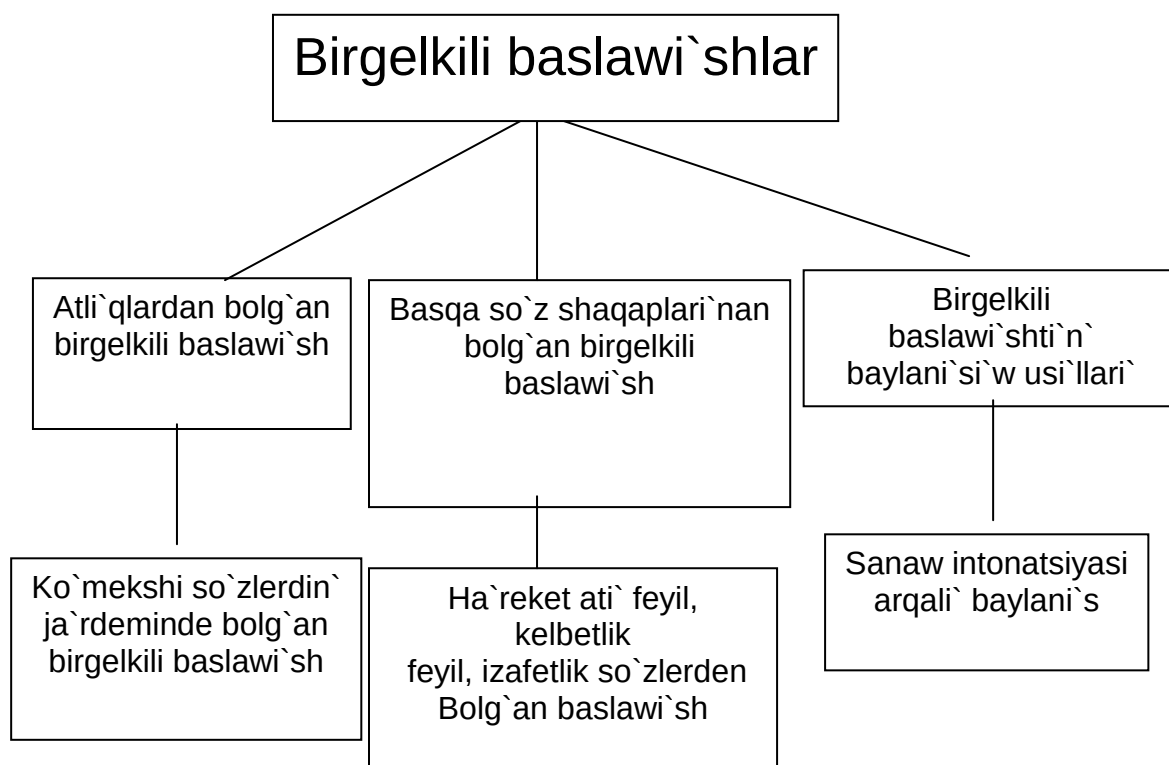
Biriktiriwshi da`nekerler menen kelgen so`zler	Ayi`ri`wshi` da`nekerler menen kelgen	gezekles da`nekerler menen kelgen so`zler
Da-de, ta-te ha`m ja`ne, tag`i`. Suwg`a Sali`ng`an na`rete de, kergen aw da tartqan ji`li`m da bali`qqa toldi`	Ya,yaki, yamasa, bolmasa, a`lle ; Wol bazardan alma yamasa anar a`keledi.	Birde, bazda, birese, geyde. Birese qar, birese jawi`n jawadi`. Geyde men, geyde wol bari`si`p turami`z

Sabaqta ha`mme waqi`t bir tu`rdegi ko`rsetpe quraldan paydalani`lsa, woqi`wshi`ni` jail`qti`radi`, woqi`wshi`da sabaqqa qi`zi`g`i`wshi`li`q bolmaydi`.

Sol ushi`n ko`rsetpeli quraldi`n` yen` qolayli`si` ha`m paydali`si` sabaqta qollani`li`wi` kerek.

Birgelkili baslawi`shlardi` u`yretiw bari`si`nda sxemadan da paydalani`wg`a boladi`.

2-keste

Tayarlani`lg`an ko`rsetpeli qurallar (tablitsa menen sxema) temani`n` maqsetine juwap beriw menen birge woqi`wshi`g`a estetikali`q ta`sir yetiwi tiyis.

Sabaqtas ko`rsetpelilikten paydalani`w woqi`ti`wdi`n` qi`zi`qli`, ma`nili, na`tiyjeli boli`wi`n ta`miyin yetedi, woqi`wshi`lardi`n` ko`riw, seziw di`qqati`n ta`rbiyalaydi`, jan`a bilimdi i`qsham wo`zlestiriw ha`m woni` yesinde qaldi`ri`wdi` ansatlasti`radi`, bilimdi bekkemlew, ta`kirarlaw a`meliy ko`nlikpelerin qa`liplestiredi.

Solay yetip birgelkili baslawi`shlardi` woqi`ti`w bari`si`nda tablitsa sxema kespe qag`azlardan paydalani`w arqali` woqi`wshi`ni`n` sol tema boyi`nsha tu`sinigi teren`lesedi, wo`tilgen materiyal di woqi`wshi` tez ha`m an`sat wo`zlestiriw da`rejesine yerisedi.

Sol ushi`n ko`rsetpeliiktin` ahmiyetin metodist-ali`mlar, ta`jriybeli pedagoglar joqari` bahalaydi` ha`m wog`an u`lken itibar beredi. Mektep turmi`sinda klass taxtasi` menen sabaqli`qlar qanday joqari` wori`n alg`an bolsa ko`rsetpeli qurallarda tap sonday wori`n aladi`. (V.V.Lunacharskiy).

Ko`rsetpeli qurallardi`n` ha`mme tu`rin qa`legen temani` wo`tiw bari`si`nda paydalana beriwge bolmaydi`. Wol ushi`n wo`tilgen temag`a i`layi`q, sol temani`n` xarakterin, mazmuni`n` toli`q ani`qlaytug`i`n ko`rsetpeli quraldi`n` sa`ykes keletug`i`n tu`ri paydalani`ladi`.

Sonli`qtan sabaqta ko`rsetpeli qurallardi` paydalani`wda mi`na na`rselerge itibar beriledi.

1. Paydalani`latug`i`n ko`rsetpeli quraldi`n` wo`tiletug`i`n temag`a i`layi`qli`g`in tan`lawi` tiyis.

2. Ko`rsetpeli quraldi`n` woqi`wshi`ni`n` jas wo`zgesheligine, bilim da`rejesine sa`ykesligin yesapqa ali`wi` sha`rt.

3. Ko`rsetpeli qural wo`tilgen tema menen jan`a temani` baylani`sti`ratug`i`n boli`wi` kerek.

4. Ko`rsetpeli qural ushi`n tan`lap ali`ng`an mi`sallar sabaqli`qtan tan`lanbay, ko`rkem a`debiy shi`g`armalardan boli`wi` lazi`m.

5. Ko`rsetpeli qural tayarlawda woni`n` i`qshamli`li`g`i` menen woqi`wshi`ni` zeriktirmeytug`i`nday, wolardi`n` i`qlasi`n boldi`ratug`i`nday, estetiksli`q jaqtan unamli`li`g`i` yesapqa ali`ni`wi` kerek.

6.Ko`rsetpeli qural ko`lemli ha`m wondag`i` jazil`lari` talap da`rejesinde boli`wi` kerek.

Ko`rsetpeli qural paydalani`lg`anda woqi`wshi`lardi`n` wo`tilgen tema boyi`nsha tu`sinigin ken`eytip, bilimin teren`letip, wolardi`n` tema boyi`nsha juwmaq jasaw uqi`pl`li`g`i`n jetilistiredi, sol temani` ani`q tu`sinip ali`wi`na ja`rdemlesedi ha`m alg`an bilimlerin bekkemleydi.

Ko`rsetpeli qural qaraqalpaq tilinin` qaysi` bo`limin, wondag`i` temalardi` woqi`wshi`lardi`n` tez, an`sat ha`m qi`yi`nshi`li`qsi`z ug`i`p ali`wi`n ta`miyinleydi.

Wo`ytkeni woqi`wshi` wo`tilgen temani`n` ayi`ri`m ta`replerin mi`sallar ja`rdeminde, teoriyalı`q materiyaldi` ko`riw na`tiyjesinde, ani`q bilip aladi`, woni` baqlaydi`. Sabaqta paydalani`latug`i`n ko`rsetpeli quraldi`n` woqi`wshi`g`a ta`sirshen`ligine, metodikalı`q qolayli`g`i`na kewil awdari`ladi`.

Ko`rsetpeli qurallardi`n` paydali`li`g`i` woqi`wshi`lardi`n` wo`z betinshe wori`nlaytug`i`n jumi`slari`nan ani`q bilinedi. Uli`wma alg`anda ko`rsetpeli qurallardi`n` na`tiyjeliligin u`yreniliwge tiyisli materiyalg`a baylani`sli` mi`sallardi`, tablitsani` mug`allimnin` basshi`li`g`i`nda wori`nlaw arqali` tu`siniwge yerisedi.

2.Birgelkili bayanlawi`shlardi` woqi`ti`w

Ga`ptin` birgelkili ag`zalari` birdey formadag`i` bir so`z shaqabi`nan ja`ne ha`r tu`rli so`z shaqaplari`nan boladi`. Wolar morfologiyalı`q jaqtan birgelkili bolmag`an menen ma`nilik jaqtan wo`zi qatnasli` ag`zani` birgelikde tu`sindiredi.

Ko`pshilik jag`daylarda birgelkili bayanlawi`shlar morfologiyalı`q formasi` jag`i`nan ha`r tu`rli boli`p keledi. Birgelkili bayanlawi`shlar ko`binese hal feyil, kelbetlik feyil, atawi`sh feyil formali` boli`p keledi.Bunday jag`dayda is-

ha`rekettin` wori`nlani`w jag`dayi` birdey boli`p seziledi.

Birgelkili bayanlawi`shlar ko`binese feyil so`zler menen atawi`sh so`zlerden boladi`. Usi` si`yaqli` morfologiyali`q bildiriliwi , wo`zgesheliklerine qaray birgelkili bayanlawi`shlar ha`r qi`yli` boli`p keledi.

Woqi`wshi`larg`a birgelkili bayanlawi`shlar tuwrali` mag`lumat berilgende aldi` menen bayanlawi`sh boli`p kelgen so`zlerdin` qaysi` so`zlerden bolatug`i`nli`g`i`, wolardi`n` bir-biri menen baylani`si`w usi`llari` Sali`sti`rmali` usi`lda tu`sindiriledi. Solay yetip wolardi`n` morfolgiyali`q bildiriliw wo`zgeshelikleri ayti`ladi`.

Usi` wo`zgesheliklerge tiykarlani`p birgelkili bayanlawi`shlardin` u`shke bo`liniwi mi`sallar ja`rdeminde tu`sindiriledi. Soni`n` menen birge birgelkili bayanlawi`shti`n` u`sh tu`ri to`mendegishe tablicag`a tu`sirilip, woqi`wshi`larg`a ko`rsetiledi. Ma`selen:

1-keste

Woqi`wshi` usi` tablicadag`i` mi`sallardi` woqi`p biliw arqali` birgelkili bayanlawi`shlardin` tu`rli formada keliwlerin an`sat h`m tez bilip aladi`. Birgelkili bayanlawi`shlardin` tablica boyi`nsha tu`sindirgende tablicag`a kirgen mi`sallar menen materiyyallardi`n` awi`r jen`illigi, woqi`wshi` ushi`n qolayli`g`i` yesapqa ali`nadi`.

Sol ushi`n tablica tayarlawda wog`an u`lken talaplar qoyi`ladi`, yag`niy wondag`i` qi`yi`n material menen grammatikali`q belgiler boyi`nsha woqi`wshi`ni` ba`nt yetiw kerek. Sonli`qtan tayarlang`an tablicani` sabaqta paydakani`w woqi`wshi`ni`n` woni` ko`rip biliwine baylani`sli`.

Birgelkili bayanlawi`sh du`zlisi jag`i`nan intonaciya ha`m ko`mekshi so`zler arqali` bildiriledi. Bulardi`n` bir-birinen ayi`rmashi`li`g`i`n mi`sallar arqali`

bildiriwge boladi`.

Birgelkili bayanlawi`shlardi`n` bunday formalari`n tek ga`pler arqali` u`yretpesten tablica ja`rdeminde tu`sindiriw paydali` boladi`.

	Birgelkili feyil bayanlawi`sh	Birgelkili atawi`sh bayanlawi`sh	Birgelkili aralas bayanlawi`h
	Wol worni`nan turdi` da dalag`a shi`qti`	Paxta bizin` maqtani`shi`mi`z, ulli` bayli`g`i`mi`z	Wol wo`z-wo`zinen isingen, qabag`i` u`yiwli

Birgelkili bayanlawi`shlardi`n dizbeklesiwshi intonaciya menen baylani`si`p keliwleri mi`sallar menen tu`sindiriw paydali` boli`p yesaplanadi`.

Ma`selen birgelkili bayanlawi`shlardi` baylani`sti`ri`wshi` intonaciya birgelkililer arasi`ndag`i` intonaciya qatnasi`na qaray sanaw intonaciyasi` , qarsi`las intonaciya , sebeplik mintonaciya boli`p u`shke bo`linetug`i`ni` ayti`ladi` ha`m wol tuwrali` ilimiy-teoriyalı`q tu`sinikler mi`sallar ja`rdeminde beriledi.

Bunday jag`dayda woqi`wshi` azda bolsa mag`lumatti` yesitiw gu`rrin`lesiw arqali` aladi`. Biraq, bul mag`muwmat woqi`wshi`nni`n` yesinde uzaq saqlanbawi` mu`mkin, sol ushi`n to`mendegidey tablica du`zip sol tablica boyi`nsha ayti`lsa, jaqsi` na`tiyje beredi: Birgelkili bayanlawi`shlardi` baylani`sti`ri`wshi` dizbeklesiwshi intonaciyalar:

Sanaw intonaciyasi`	Qarsi`las intonaciya	Sebeplik intonaciya
Awi`ldi`n` arasi`nda ko`p ju`rdim , ko`p qi`di`rdi`m	Men woni` a`ri-beri izlestirdim, tappadi`m.	Wolar tu`nde biymezgil ju`rmeydi, qorqadi`

Bunday tablicani` ayi`ri`m jag`dayda paydalani`wg`a boladi`. Sebebi woqi`wshi`ni`n` materialdi` qi`ynalmay tu`sinip, bilip ali`wi`n yesapqa ali`wg`a tuwra keledi.

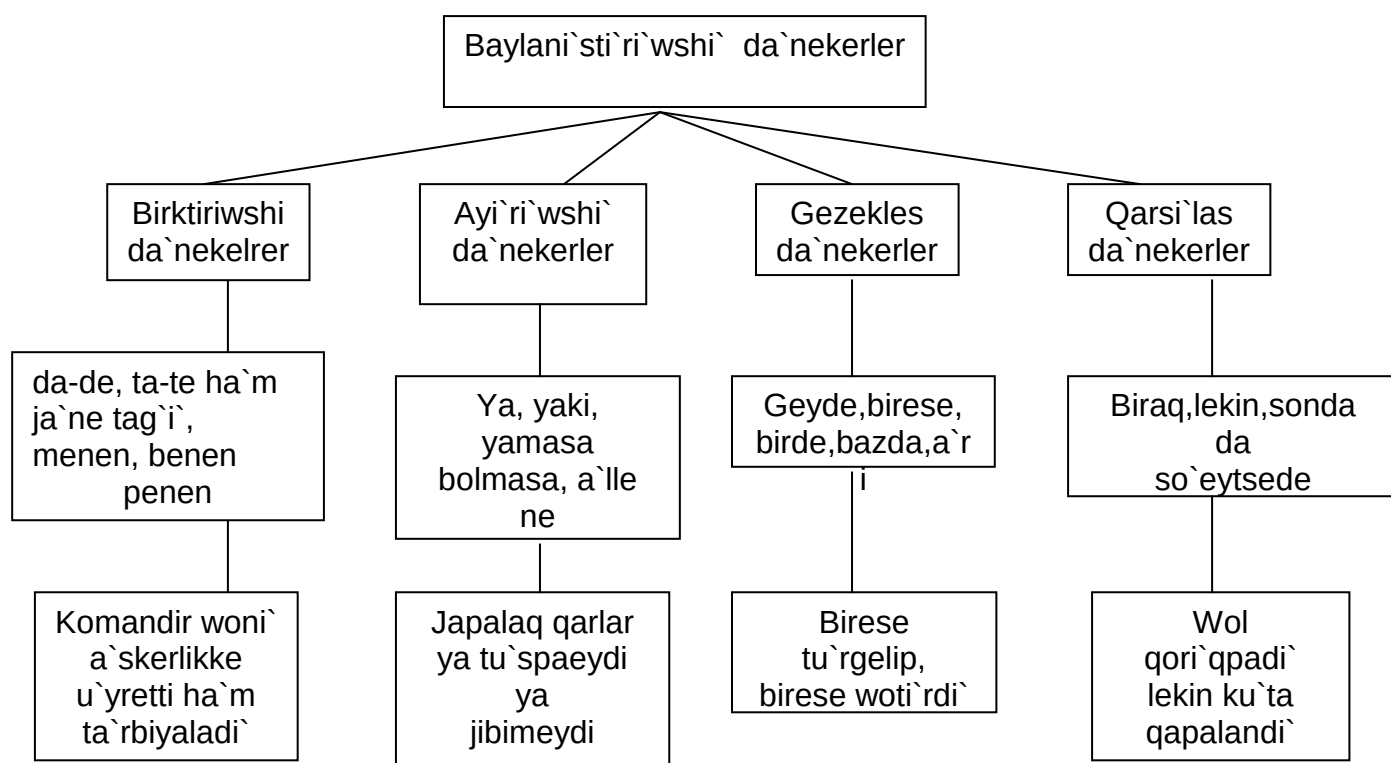
Ma`selen, Birgelkili bayanlawi`shlar tuwrali` uli`wma mag`lumat beriliw kerek bolsa, wog`an tablicani` paydalani`wdi`n` za`ru`rligi joq. Wo`ytkeni, bul material uli`wma tu`sindiriw, yaki gu`rrin` usi` li` menen ayti`li`p beriledi.

Sunday-aq ha`mme waqi`tta tablica menen temani` tu`sindirsek, woqi`wshi`da qi`zi`g`i`wshi`li`q bolmay qaladi`. Sol ushi`n arasi`nda sxema du`zip yaki kartina ko`rsetip, sol tiykarda materiyal tu`sindiriw na`tiyujeli boladi`.

Ayi`ri`m jag`daylarda birgelkili bayanlawi`shlardi` dizbeklewshi da`nekerlerde baylani`sti`ri`wshi`li`q xizmet atqaradi`. Usi` formani` woqi`wshi`g`a tu`sindiriw bari`si`nda dizbeklesiwshi da`nekerlerdin` tu`rleri atpa-at ayti`li`p wo`tedi, wolar boyi`nsha mi`sallar keltiriledi ha`m ayi`ri`m a`meliy jumi`slar ju`rgiziledi.

Buni`n` menen woqi`wshi` bul boyi`nsha tu`sinik yaki mag`lumat ala aldi`ma ? Materialdi` woqi`wshi` yeste saqladi`ma ? Kelesi sabaqta bul tuwrali` woqi`wshi` toli`q ayti`p bereme ? Mine bul ta`repi belgisiz.

Sebebi, qurg`aq bayanlawlardi` woqi`wshi` toli`q qabi`l yete almaydi`, wol woqi`wsi`g`a ta`sir jasamaydi`. Sol ushi`n wo`tiletug`i`n` material sxema, kespe qag`az yaki su`wretler ja`rdeminde ayti`p tu`sindirilse paydali` boladi`. Birgelkili bayanlawi`shlardi` baylani`sti`ri`wshi` da`nekerler boyi`nsha to`mendegishe sxema du`zip woni` woqi`wshi`g`a ko`rsetiwge boladi`

Birgelkili bayanlawi`shlardi` baylani`sti`ri`wshi` da`nekerlerdi tablicag`a tu`sirip tu`sindiriwge de boladi`. Biraq, sxemag`a ty`sirip ayti`p beriw bir qansha an`sat ha`m qolayli`. Sxemalardi` sabaqlardi`n` tu`rli tiplerinde ha`m ha`r qi`yli` da`wirinde paydalani`wg`a boladi`.

Sxemani` sabaqta paydalani`w bul mug`allimnin` is-ta`jriybesine, bilim ha`m ko`nlikpesine, sheberligine baylani`sli`.

Birgelkili bayanlawi`shlardi`n` morfologiyali`q bildiriliw wo`zgesheliklerine qaray u`sh toparg`a bo`liwin bayanlaw yaki tu`sindiriw xarakterinde woqi`wshi`g`a ayti`p beriw menen sheklenbew kerek.

Bul materialdi` woqi`wshi`ni`n` toli`q ha`m jetkilikli da`rejede bilip ali`wi` ushi`n basqa da metodikali`q usi`llardi` paydalani`wg`a boladi`. Wol ushi`n mug`alli ko`p izleniwi, miynet islewi ha`m talapshan`, isker boli`wi` kerek.

Ma`selen birgelkili bayanlawi`shlar feyil so`zlerden boli`p ko`birek qollani`li`wi` mu`mkin. A`lbette, bunday bayanlawi`shlar feyildin` bir tu`rinen bola bermeydi. Woni` du`ziwshi, sog`an tiykar boli`wshi` feyil formalari` bar.

Birgelkili feyil bayanlawi`shlardi` ko`plegen mi`sallar arqali` qurg`aq tu`rdegi bayanlawlar menen woqi`wshi`g`a jetkeriwden go`re to`mendegishe tablica du`zip, sol arqali` tu`sindiriw talapqa i`layi`q bolar yedi.

Birgelkili feyil bayanlawi`shlardi`n` bildiriliwi

I ha`m II bettegi feyiller arqali`	Hal feyil arqali`	Kelbetlik feyil arqali`	Atawi`sh feyil arqali`	Sha`rt feyiller
Bir jerde ko`rgenge shi`rami`tti`m, u`yge kiresen` sh`ig`san`	Wol to`rgi jayg`a to`sek sali`p, dasti`q tastadi`	Qami`si` menen jekenin paydalang`an, qus atqan u`yretsek	Woni`n` ha`r ku`ngi a`deti woqi`wg`a bari`w, keliw boldi`	Texnikani`n` tilin bilgen, woni` isletiwdi biledi.

Bunday tablicani` tiykari`nan woqi`wshi`lardi`n` usi`nday qi`yi`n materiallardi` tez wo`zlestirip ali`wi`na ja`rdem yetiwi ushi`n paydalani`w mu`mkin. Bul arqali` woqi`wshi` ani`q tu`sinikke, bilimge iye boli`wi` menen birge birgelkili bayanlawi`shlardi`n` qanday so`zlerden, formalardan bildiriliwin yeste saqlatdi`.

Birgelkili atawi`sh bayanlawi`shlardi`n` baslawi`shti`n` kimge, nege qatnasli`g`i`n, zatli`q, sapali`q, mug`darli`q belgilerin bildiriw jag`daylari`n tu`sindiriw ha`m sali`sti`ri`w usi`llari` menen woqi`wshi`g`a u`yretiwge boladi`.

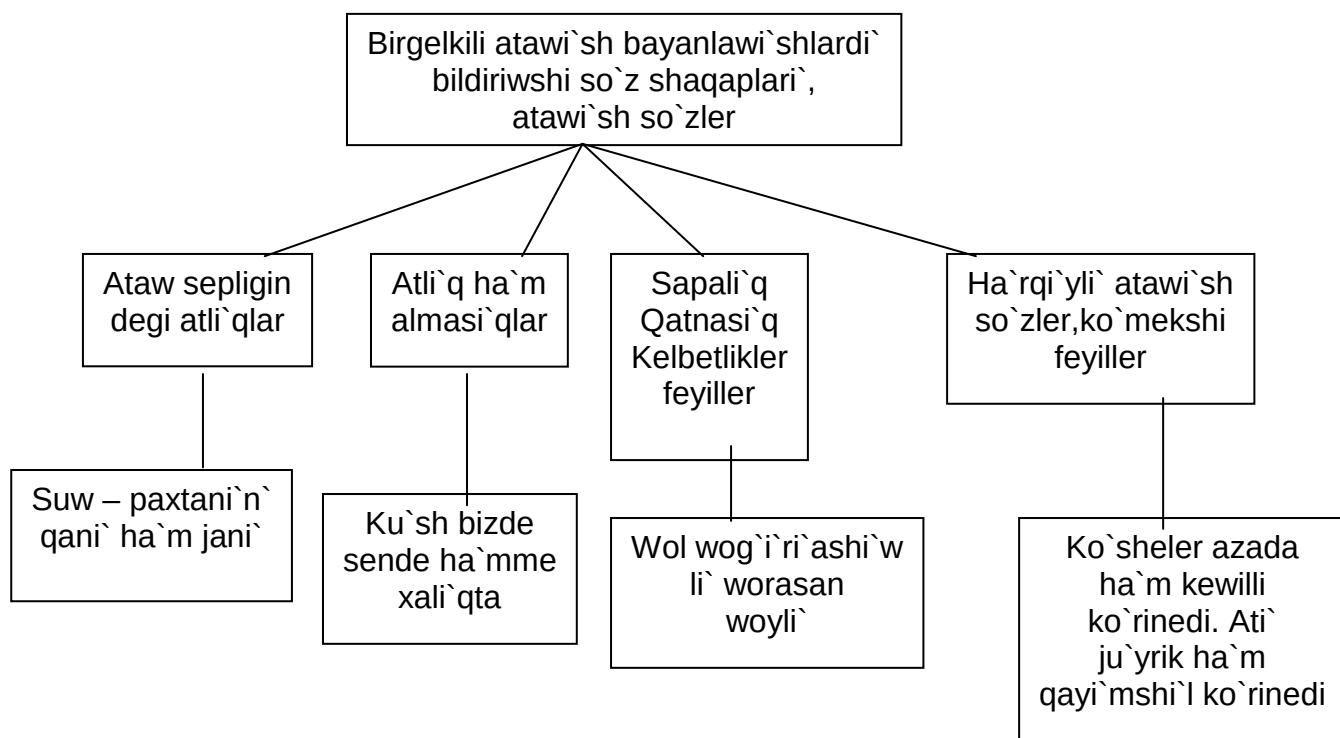
Buni`n` menen woqi`wshi`da usi` tuwrali` tiyanaqli` bilim boldi` dep ayti`w qi`yi`n. Sebebi temani` yaki materialdi` ayti`p beriw, qurg`aq bayanlaw menen woqi`wshi`ni`n` yesinde hesh na`rse qalmawi` mu`mkin.

Atawi`sh bayanlawi`shlar bunday belgilerdi bildiriw menen birge qosi`mtali` , qosi`mtasi`z qollani`li`wi` mu`mkin. Mine, usi` ta`replerin to`mendegidey tablica, ko`rsetpe qural menen tu`sindiriw kerek.

Qosi`mtali` kelgen atawi`sh bayanlawi`sh	Qosi`mtasi`z kelgen atawi`sh bayanlawi`sh
Bul so`z gilsiz kisen boyg`a pitken kesel yedi. Aqibeti push, quri` ha`leklilik boldi`	Paxta bizin` maqtani`shi`mi`z bizin` ku`ta ulli` bayli`g`i`mi`z

Atawi`sh bayanlawi`shlardin` ko`mekshi feyiller menen dizbeklesip birgelkili boli`p keliwlerinen wolar wo`tken, ha`zirgi, keler ma`ha`llerdi bildirip keliwlerin mi`sallar ja`rdeminde analiz-sintez usi`li`nda tu`sindirilse, woqi`wshi` wol boyi`nsha isenimli tu`rdegi bilimge iye boladi`.

Bulardan basqa atawi`sh bayanlawi`shlar ha`r qi`yli` so`z shaqaplari` menen atawi`sh so`zler arqali` bildiriliedi. A`lbette, bulardin` ha`mmesi wo`zlerine ta`n bolg`an belgilerine ha`m mi`sallarg`a iye. Mine , usi` belgiler sxema yaki tablica arqali` u`yretiwdi talap yetedi.

Birgelkili atawi`sh bayanlawi`shlardi` woqi`ti`wg`a baylani`sli` qollani`latug`i`n sxemalar wo`tiletug`i`n tema menen materialdi`n` maqsetine juwap beriw menen birge, wol arqali` woqi`wshi` ken` tu`sinikke, ti`yanaqli` bilimge iye boli`wi` kerek.

Du`zilgen sxema woqi`wshi`ni`n` ko`riw, seziw di`qqati`n tarbiyalawi`na jan`a bilimdi i`qsham wo`zlestiriwine, woni`n` uzaq yesinde saqlani`wi`na ja`rdem yetiwi tiyis. Sonda g`ana u`yrenilgen material, wo`tilgen sabaq talapqa juwap bererlik da`rejede, mazmunli` boladi`.

III Bap

Bas ag`zalardi`n` wori`n ta`rtibin u`yretiw

1. Baslawishti`n` wori`n ta`rtibin u`yretiw

Ga`ptin` bas ag`zalari` gapte belgili wori`n ta`rtipte keledi. Ma`selen : baslawi`sh penen bayanlawi`shti`n` ga`pte worni` turaqli` bolg`an menen ken`eytilgen jay ga`plerde baslawi`sh bayanlawi`shqa deyingi arali`qta qa`legen wori`nda – ga`ptin` basi`nda, wortasi`nda ha`m bayanlawi`shti`n` aldi`nda da kele beriwi mu`mkin.

Baslawi`shtin` ga`ptegi wori`n ta`rtibin u`yretiwde da`slep baslawi`sh haqqi`nda qi`sqasha tu`sinik beriledi, mi`naday ga`pler keltiriledi : baslawi`shti`n` wori`n ta`rtibi ani`qlanadi`. Mi`sali` : 1. Wo`pepek jerde arman-berman ju`rdi. 2. Wol awi`rg`ani`na shi`damay i`n`i`rsi`ndi`. (G`. Seytnazarov).

Bul ga`plerdegi baslawi`shti`n` ha`r qi`yli` so`z shaqaplari`nan bolg`anli`g`i` ga`ptin` basi`nda kelgenligi ayti`ladi`, son` woqi`wshi`lar wo`zlerinshe us`inday ga`pler woylap tabadi`. Na`tiyjede tabi`lg`an ga`plerde baslawi`shti`n` qaysi` wori`nda turg`ani` ha`m woni`n` wori`n ta`rtibi belgili boladi`.

Lingvistikali`q a`debiyatlarda baslawi`shti`n` wori`n ta`rtibin ani`qlawg`a baylani`sli` pikirler keltirilip bunda baslawi`sh so`z shaqaplari`nan buri`n kelip turaqli` wori`n ta`rtipte qollani`latug`i`ni` ayti`lg`an. Al qaraqalpaq tilinde baslawi`shti`n` ga`ptin` ha`r qi`yli` wori`nlarda keliwine to`mendegi jag`daylar sebepshi boli`wi` mu`mkin. Bul jag`daylardi`n` ha`r tu`ri sog`an ta`n bolg`an mi`sallar arqali` tu`sindiriledi, wolardi`n` ayi`ri`m formalari` ayti`ladi`.

Qaraqalpaq tilinde baslawi`sh xabarlawdi`n` baslani`w tiykari` bolg`anda so`z shaqaplari`ni`n` aldi`nda yag`ni`y basi`nda keledi : 1. Jer woyani`p ati`r, wol adamni`n` sheber qollari`n ku`tip woti`rg`an siyaqli`. 2. Ju`zlerin ku`n qarawi`tti`rg`an adamlar mashinadan tu`sip ati`r (G`. Seytnazarov)

Bul ga'pler taxtag'a jazi'li'p, baslawi'shti'n' wori'n ta'rtibinin' birdey yemesligi tu'sindirileli. Birinshi ga'ptegi baslawi'sh ga'ptin' basi'nda turi'p xabarlawdi'n' baslani'wi'n bildirgen. Al yekinshi ga'pte baslawi'sh ga'ptin' wortasi'nda kelgenligi ha'm ga'p ma'nileri sali'sti'riladi'. Demek, yekinshi ga'ptegi sol ha'rekettin' iyesi ha'm woni' wori'nlawshi'. Sonli'qtan ga'p wortasi'nda , yag'niy ga'ptegi yeki ha'reketni basqari'p turg'anli'qtan baslawi'sh boli'p ayti'lg'an. Baslawi'shti'n' ga'ptin' basi'nda keke bermeytug'i'ni'n usi' yeki ga'p arqali' bilip, woqi'wshi' bul tuwrali' tusinigi, woylaw qa'biletligi teren'lesedi.

Geyde wori'n, waqit pi'si'qlawishlari' ha'm ayi'ri'm toli'qlawishlar baslawi'shqa qatnasli' bolmay, ga'pke qatnasli' bolg'anda baslawi'sh ga'ptin' wortasi'nda keliwi mu'mkin. Bunday jag'dayda baslawi'shlar ko'binese atiq, almasi'q, ra'wish so'zlerdin' aldi'nda turadi': Qi'zi'lqum arasi'nda aptap i'ssi' tu'ske taman ko'teriledi. Aspanda juldi'zlar ku'ndegishe ji'mi'n'lasip jarqi'raydi'. (W.Aytjanov). Berilgen ga'plerdegi baslawi'shlar ha'r qi'yli' so'z shaqaplari'ni'n arasi'nda turi'p turaqli' wori'nda qollani'lg'an.

Usi'nday ga'plerdi a'debiy shi'g'armalardan ha'm tekstten tawi'p, wondag'i' baslawi'shti'n' wori'n ani'qlaw sabaq bari'si'nda u'yreniledi. Yeger woqi'wshi' sabaqli'qtag'i' shi'ni'g'iwlardan baslawi'shti'n' ga'p wortasi'nda keliwine mi'sallar taba almasa, bir neshe so'zler tiykari'nda ga'p du'ziw tapsi'rmasi' beriledi. Woqi'wshi'g'a to'mendegidey sorawlar berili, wolardan awi'zsha juwap ali'nadi'.

1.Toli'qlawish bayanlawishqa qatnasli' bolmag'anda baslawi'sh ga'pte qanday wori'nda keledi?

2.Qanday jag'dayda baslawish ga'ptin' wortasi'nda turi'wi' mu'mkin?

3.Wori`n, waqi`t pi`si`qlawi`shlari` menen kelgende baslawi`sh ne ushi`n ga`p wortasi`nda keledi?

Bul sorawlarg`a juwap ali`w qi`yi`n bolsa, mug`allim yeki ga`pti wo`zi ayti`p, sol tiykarda ga`p tabi`wg`a u`yretedi. Baslawi`shti`n` ga`ptin` wortasi`nda keliwin tu`sinew, biliw qi`iyi`n ha`m qospali` bolg`anli`qtan shi`g`armadan u`zindi ha`m tekst tan`lap ali`ni`p, wondag`i` baslawi`shti`n` wori`n ta`rtibianaliz sintez usi`li`nda ayti`ladi`.

Woqi`wshi`larg`a ga`p jazi`w keliw tapsi`ri`lg`anda wolar teoriyali`q materiyyallardi` woqi`p u`yrenedi, izlenedi wo`zinshe jumi`s islewge ha`reket yetedi. Bunnan keyin a`debiy shi`g`armalardan ali`ng`an u`zindi tiykati`nda kishi ko`lemdegi bayan jazi`w jumi`si` tapsi`ri`ladi`.

Baslawi`shti`n` bayanlawi`sh penen bir dizbekte keliwleri baslawi`shqa logikali`q pa`t tu`sip ayti`lg`anda g`ana ushi`rasadi: Aspandi` tunji`rap qara bult basti`. (M.Da`ribaev) Kitapti`nim sati`p aldi`.

Berilgen ga`plerdegi baslawi`shlardi`n` ga`ptin` wortasi`nda kelgenligin, bayanlawi`shti`n` aldi`nda turg`ani`n.Woni`n` wori`n ta`rtibin tu`sindirgende ga`pler talqi`lanadi`, bul boyi`nsha woylani`p, teoriyali`q a`debiyatlar menen ali`ng`an mi`sallarg`a tiykarlani`p, tu`sindiriw usi`li`nan paydalani`ladi`.

Talqi`law waqti`nda

1. Baslawi`shqa logikali`q pa`t qalay tu`sedi?

2.Pa`t tu`sken so`z qaysi` wori`nda turi`p baslawi`sh bola aladi` ?

Mine usi` ma`seleler ko`p tayarli`qlar menen u`yretiledi, logikali`q pa`t baslawi`shqa tu`skende is-ha`reket baslawi`sh arqali` wori`nlanadi`, ha`rekettin` iyesi baslawi`sh yekenligi ayti`ladi`.

Baslawi`shti`n` wori`n ta`rtibi teoriyalı`q materiyaldi` u`yreniw arqalı` tu`sindiriledi. Wol ushi`n tan`lap ali`ng`an ga`p talapqa juwap bererlik , qı`zi`qti`ratug`i`n da`rejede boli`wi` tiyis.

Logikali`q pa`t tu`sken baslawi`shti` woqi`wshi` jaqsi` bilip ali`wi` ushi`n ha`r qı`yli` ga`pler tan`lap ali`nadi`, woni`n` basqa ga`plerden wo`zgesheligi ani`qlanadi`.

Baslawi`shti`n` wori`n ta`rtibin u`yretiwde mi`naday a`meliy jumi`slar wori`nlanadi` :

- 1.Berilgen ga`plerdegi baslawi`sh so`zlerdi jazbay sog`an tiyisli baslawi`shti` tabi`w ;
- 2.Yadi`nan ga`p qurap wondag`i` logikali`q pa`t tu`sken ga`pti ani`qlaw;
- 3.Berilgen bir neshe so`zler tiykari`nda baslawi`sh bar ga`p du`ziw ;
- 4.Sorawlarg`a jazba tu`rde juwap qaytari`w;
- 5.Shi`ni`g`i`w ha`m diktant jazdi`ri`w ha`m t.b.

Logikali`q pa`t tu`sken baslawi`shti`n` wori`n ta`rtibine baylani`sli` shi`ni`g`i`w jazdi`rg`anda woqi`wshi`larg`a an`sat ha`m jen`il tu`rdegi shi`ni`g`i`wlar berilip , sabaqta wolardi` tan`lap, wol boyi`nsha islenetug`i`n jumi`slar menen almasti`ri`li`p bari`ladi`.

Woqi`wshi`lardi`n` bul boyi`nsha bilimin ha`m tu`sinigin bekkemlew maqsetinde :

- 1.Ga`p jazdi`ri`w , wolardi` bir-biri menen sali`sti`ri`w.
2. Ga`plerdi tallaw,
- 3.Wo`tilgen materiyallardi` wo`zlestiriw ha`m sol boyi`nsha shi`ni`g`i`w isletiw talapqa muwapi`q keledi.

Baslawi`shti`n` ga`ptegi wori`n ta`rtibi qalay bolsa solay yaki turaqli` tartipte

bola bermesten inversiyali`q wori`n ta`rtipte de bola beredi. Bunday wori`n ta`rtip ko`binese poeziyalı`q shı`g`armalarda, yaki diolog penen tuwra ga`plerde ushrasadi`.

Bular haqqi`nda woqi`wshi`g`a tu`sinik berilgende yen` aldi` menen materiyyallardi`n` ko`lemi, awi`r-jen`ili yesapqa ali`nadi`. Sol ushi`n material qanday usi`lda woqi`wshi`g`a u`yretiw na`zerde tuti`ladi`.

A`lbette, woqi`wshi`ni`n` materialdi` tez ha`m qiyinshi`li`qsi`z bilip ali`wi` itibarg`a ali`nadi`. Sol ushi`n :

1.Baslawi`shti`n` inversiyali`q wori`n ta`rtipte keliw jag`daylari` qanday formada boladi` ?

2.Woni`n` neshe tu`rli usi`li` bar ?

Mine usi` ta`replerine di`qqat awdari`ladi` ha`m baslawi`shti`n` inversiyali`q wori`n ta`rtibi to`mendegishe ushrasatug`i`ni` ani`qlanadi`.

Emotsiyanal- ekspressivlik ma`nide ayti`lg`an buyri`q , u`ndew ga`plerde baslawi`sh bayanlawi`shtan son` keledi :

1.Ayt shi`ni`n`di`, kim yedi ol ?

2.Sabadi`g`oy, ana jasawi`llar.

Bul ga`plerdegi baslawi`shlar ga`ptin` son`i`nda bayanlawi`shtan keyin kelip tur. Sonda dag a`plerdi`n ma`nisi, wondag`i` baslawi`shti`n` xizmeti ani`q yekenligi seziledi.

Woqi`wshi` bul ga`plerdegi baslawi`shlardı`n` wori1n ta`rtibin bilmewi mu`mkin, sonli`qtan ga`pler intonatsiyali`q jaqtan jaqtan duri`s woqi`ladi`. Ekspressivlik-emotsiyanal ma`nide kelgen so`zlerdin` ha`mmesi baslawi`sh bola bermeydi. Sol ushi`n baslawi`shti`n` sorawi`n, qanday xizmet atqaratug`i`ni`n ha`r ta`repleme u`yretiwge tuwra keledi. Baslawi`shti`n` ga`p son`i`nda keliwlerine

mi`sallar taqlap wolardi` talqi`law kerek boladi`.

Dialog yamasa tuwra ga`plerdegi avtor ga`plerine baslawi`sh ga`ptin` wortasi`nda yaki ga`ptin` aqi`ri`nda keliwleri to`mendegidey ga`pler ja`rdeminde tu`sindiriledi:

1. Ati` kim yeken? – dedi wol i`qlasli` tu`rde.

2. Bi`yi`l mol zu`ra`a` t toplaymi`z – desti ha`mmesi.

Baslawi`shti`n` wori`n ta`rtibin a`debiy shi`g`armalardan ali`ng`an ga`pler arqali` ani`qlawg`a boladi`. Tan`lap ali`ng`an ga`pler woqi`wshi`ni`n` bnilim da`rejesine, materiyaldin` ko`lemine, an`sat-jen`iline baylani`slio` boli`wi` kerek.

Poeziyali`q shi`g`armalarda uyqasqa, poetical; i`q talaplarg`a i`layi`q baslawi`sh bayanlawi`shtan son` keliwleri mi`nday ga`pler ja`rdeminde tu`sindiriledi: Iske kiristi yerkin miynet yerler.

Bunday mi`sallar poeziyali`q shi`g`armalarda ko`plep ushrasatug`i`ni` wondag`i` baslawi`shti`n` wori`n ta`rtibi ani`qlanadi`. Baslawi`sh inversiyali`q usil`da kelgende ga`ptin` ma`nisi wo`zgermeydi, kerisinshe waqiyag`a ekspressivlik ma`ni , emotsiyanalli`q tu`s beredi.

Baslawi`shti`n` wori`n ta`rtibin ani`qlawda ha`m wolardi`n` belgilerin u`yretiwdе bir qansha jumi`s tu`rleri ali`p bari`ladi`:

1. Prozali`q , poeziyali`q shi`g`armalardag`i` baslawi`shti`n` wori`n ta`rtibin biliw:

2. Wolardi`n` qollani`w ta`rtibin ani`qlaw.

3. Ga`ptin` ma`nilik belgilerin tu`siniw.

4. Wo`zbetinshe ga`p du`zip u`yreniw ha`m t.b.

Sonda woqi`wshi` ko`p izlenedi, u`yrenedi materiyal jiynaydi. Na`tiyjede woqi`wshi` sol tuwrali` ken` tu`sinike iye boladi`, a`debiy shi`g`armalardan mi`sal

taba ali`w uqi`pli`li`g`i`na iye bola aladi`

2.Bayanlawi`shti`n` wori`n ta`rtibin u`yretiw

Ha`r qanday ayti`lajaq pikir ha`m jan`aliqlar bayanlawi`sh arqali` belgili boladi`. Wo`ytkeni bayanlawi`sh pikirdi tasti`yi`qlawshi`, jan`ali`qti` ani`qlawshi` boli`p yeseplanadi`.

Sonli`qtan bayanlawi`sh ga`ptegi wori`n ta`rtibin, qollani`li`w wo`zgesheliklerin ha`r jaqlama u`yretiwge tuwri` keledi. Sebebi pikir bayanlani`wda, jazba jumi`slar wori`nlani`wda bayanlawi`shti`n` ga`ptegi wori`n ta`rtibi menen xizmetine ayri`qsha di`qqat awdaradi`. Na`tiyjede ayti`latug`i`n bayanlawi`shti`n` wori`n ta`rtibi talapqa juwap bererlik da`rejede boladi`.

Til iliminde bayanlawi`shti`n` ga`ptegi wori`n ta`rtibi turaqli` bolatug`i`nli`g`i` ayti`ladi`. Mi`sali`: 1. Awi`l ko`rnisi biraz wo`zgerdi. 2. Tamashago`yler ju`da kewilli yedi. 3. Yegis yerteden baslandi. t.b.

Ilimiy metodikali`q a`debiyatlarda ko`pshilik jag`dayda bayanlawi`shti`n` wori`n ta`rtibi wo`zgerissiz, bir ta`rtipte, turqli` tu`rde bolatug`i`nli`g`i` keltiriledi. Haqi`yqati`nda awi`z yeki ha`m jazba tilde bayanlawi`sh ga`ptin` son`i`nda kelip worni` turaqli` boli`p qa`liplesken. Bayanlawi`shti`n` ga`pte turaqli` wori`n ta`rtipte qollani`wlari` tekst ha`m shi`ni`g`i`w jazdi`ri`li`p sol tiykarda tu`sindiriledi. Sonday-aq bayanlawi`shti`n` ga`ptegi wori`n` ta`rtibinin` birneshe tu`rli boli`p wo`zgeriwlerine mi`sallar tan`lap ali`nadi`, sol arqali` mag`lumat beriledi.

Poeziyali`q shi`g`armalarda, qosi`qlarda, bayanlawi`shti`n` wori`n ta`rtibinin` wo`zgeriwlerine mi`sallar keltiriledi:

Qumarti`p qarap turdi`m ko`l shetine,

Woq jetpes shoqqi`si`ni`n` kelbetine. (T.Jumamuratov)

Bunday qosi`q qatarlari` shayi`r shi`g`armalari`nda ko`plep ushrasadi`. Qosi`q

qatarlari`ndag`i` bayanlawi`shti`n` qaysi` wori`nda turg`anli`g`i`na itibar berilip, woni`n` xizmeti ani`qlanadi`. Sonda bayanlawi`shti`n` ha`reketti bildirip, ne isledi? Ne qi`ldi`? sorawlari`na juwap beriwi, ga`ptin` qaysi` worni`nda tursada, sol ga`p ma`nili bolatug`i`nli`g`i` bir neshe ga`p arqali` u`yretiledi.

Ayi`ri`m jag`daylarda qosi`q qatarlarda bayanlawi`shti`n` ha`r qi`yli` wori`nlarda kelgenligi ushi`rasadi`. Wo`ytkeni, bayanlawi`shlar ha`reketti bildire bermesten, atawi`sh so`z formasi`nda kelipte bayanlawi`sh xizmetinde jumsaladi`. Bayanlawi`shti`n` bunday boli`p keliwlerin woqi`wshi` winsha tu`sinbey, bilmey, woni`n` wori`n ta`rtibin an`lamay qali`wi` mu`mkin. Usi`nday tu`sinbewshilikti boldi`rmaw ushi`n to`mendegidey sorawlar beriledi:

1. Bayanlawi`sh qosi`q qatarlari`nda qaysi` wori`nda turadi`?
2. Bayanlawi`sh qaysi` so`z shaqaplari`nan boladi`?
3. Qosi`q qatarlari`nda bayanlawi`shti`n` wori`n ta`rtibi ne ushi`n wo`zgeredi?

Ayi`ri`m qosi`q qatarlari`nda bayanlawi`shlar ga`ptin` basi`nda kelip, pikirdi emotsiyanal ma`nide bildiredi:

Tu`sin yendi usi` aytqan so`zimdi

Tasla yendi jalqawe jaman woyi`ndi.

Bayanlawi`shlar ga`ptin` basi`nda kelgende emotsiyonalli`q sezim menen buyri`qli`q xizmettegi ma`nini an`latadi`.

Bayanlawi`shti`n` bunday boi`p ga`ptin` basi`nda turi`p buyri`q ma`nisin an`lati`wi`n woqi`wshi` tu`sinbey woni` buyri`q ga`p dep yesaplaydi`. Na`tiyjede woqi`wshi`da na duri`s tu`sinik payda boladi`. Tiykari`nda u`ndew yaki buyri`q ga`pler intonatsiya menen ayti`li`p, wonnan keyinu`ndew belgisi qoyi`ladi`. Al buyri`q formasi`nda ayti`lg`an bayanlawi`shlar ga`ptin` basi`nda kelgende hesh qanday irkilis belgisi qoyi`lmaydi`. Mine usi`nday wo`zgeshelikler tan`lap

ali`ng`an mi`sallar ja`rdeminde sali`sti`rmali` tu`rde, ha`r ta`repleme ayti`ladi`. Bayanlawi`shti`n` ga`ptin` basi`nda keliwi ha`m woni`n` ma`nilik belgileri boyi`nsha woqi`wshi`ni`n` bilimin, tu`sinigin, ani`qlaw maqsetinde to`mendegidey sorawlar berilip, juwaplar ali`nadi`.

1. Ga`ptin` basi`nda kelgen bayanlawi`shlar qalay ayti`ladi` ?
2. Bayanlawi`shlar ga`ptin` basi`nda turi`p qanday ma`ni bildiredi ?
3. Ga`ptin` basi`nda kelgen bayanlawi`shlar qanday ga`plerde ushrasadi` ?
4. Bayanlawi`shlar ga`ptin` basi`nda kelgende u`ndew, buyri`q ga`plerden qalay wo`zgeshelenedi ? ha`m t.b.

Ga`ptin` basi`nda kelgen bayanlawi`shlardi`n` ga`ptin` soni`nda kelgen bayanlawi`shlarga qarag`abda ayti`li`wi`, formalari`, ma`nilik belgileri jag`i`nan bir qansha ayi`rmashi`li`qlarg`a iye bolatug`i`nlari` teoriyali`q jaqtan ayti`lg`anda, sol bayanlawi`shlardi`n` tiykarg`i` belgileri ani`qlanadi`.

Bayanlawi`shti`n` ga`p basi`nda keliwlerin ani`qlaw, wolardi`n` wori`n ta`rtibin biliw maqsetinde jazba jumi`slar, diktant, bayan, shi`ni`g`i`w jazdi`ri`ladi`, soni`n` menen birge qosi`q tekstlerinen ga`ptin` basi`nda kelgen bayanlawi`shlardi`n` tabi`w, woni`n` qollani`li`wi`n, xizmetlerin ani`qlawg`a baylani`sli` tapsi`rmalar beriledi.

Bayanlawi`shlar barli`q waqi`tta wo`tken ma`ha`l, ani`qli`q meyil yaki hal feyil formalari`nda qollani`la bermesten, yedi, dedi, yeken toli`qsi`z feyilleri tu`rinde de ushrasi`p, ga`ptin` ha`r qi`yli` worni`nda keledi : 1. Ani`q bilesen`be ? – dedi Worazbay. 2. Ani`q biletug`i`n yedim.

Bayanlawi`shti`n` toli`qsi`z feyil tu`rinde ga`ptin` wortasi`nda keliwleri diolog penen avtor ga`plerinde ushrasi`p, bayanlawi`shti`n` wori`n ta`rtibinin` turaqsi`z yekenligin ani`qlaydi`.

Geyde toli`qsi`z feyillerden bolg`an bayanlawi`shlar ga`ptin` basi`nda da keliwi

mu'mkin, bul ju'da` wo'nimlio yemes. Woqi`wshi`lar toli`qsi`z feyillerdin` bayanlawi`sh boli`p keliwlerine isene bermeydi. Sebebi wolarda ha`reketlik belgi bilinbeydi, bul so`ylewshinin` oikir bayanlawdag`i` so`ylew usi`li`, sonli`qtan toli`qsi`z feyilden bolg`an bayanlawi`shlardi`n` a`debiy shi`g`armalarda qollani`li`wlari`n tan`lap ali`ng`an mi`sallar tiykari`nda u`yretiw kerek. Sonda toli`qsi`z feyildin` bayanlawi`sh xizmetin atqaratug`i`ni`na, woni`n` ga`ptin` wortasi`nda qollani`latug`i`ni`na woqi`wshi` isenedi, sol boyi`nsha bilim ha`m ko`nlikpe aladi`.

Bayanlawi`shti`n` wori`n ta`rtibinin` ha`r qi`yli` boli`p keliwleri basqa da jag`daylarda ani`qlanadi`. Ma`selen : So`ylew tiline ta`n prozali`q shi`g`armalarda bayanlawi`shti`n` baslawi`shtan ha`m ga`ptin` yekinshi da`rejeli ag`zalardan buri`n keliwleri ushi`rasadi`. Usi` formada ayti`lg`an ga`plerde bayanlawi`shqa di`qqat awdari`ladi`. Mi`sali` : 1. Men tani`yman woni`. 2. Aydosti` birden sorasti`rmadi` wol.

Bul ga`plerdegi bayanlawi`shlar ha`r qi`yli` ga`p ag`zalari`ni`n` aldi`nda turi`p wo`z xizmetinde jumsalg`an. So`ylew tiline ta`n bolg`an prozali`q shi`g`armalarda bunday forma wonsha ko`p ushraspaydi`. Tek ayi`ri`m prozali`q shi`g`armalarda so`ylew tiline ta`n boli`p ayti`latug`i`n ga`pler bar.

Bayanlawi`shti`n` basqa ag`zalardan buri`n keliwi, ga`ptin` basi`nda yaki wortasi`nda qollani`li`wlari` tildin` faktlerinde az bolg`anli`qtan, bayanlawi`shti`n` ko`rkem shi`g`armalarda keliwlerin ani`qlaw, ko`p izleniwdi talap yetedi.

Bayanlawi`shti`n` ga`ptegi wori`n ta`rtibi boyi`nsha bilim ha`m tu`sinik berilgende ko`bine se so`ylew tiline ta`n bolg`an ga`plerdi tan`lap ali`p, sol ga`pler boyi`nsha ko`birek a`meliy jumi`s apari`ladi`, wol ushi`n a`debiy shi`g`armalardan tekst tan`lap ali`nadi` yamasa, shi`ni`g`i`wlardan jazdi`ri`li`p sog`an baylani`sli` klassta jumi`s islenedi ha`m sog`an i`layi`q tapsi`rma beriledi.

JUWMAQ

Qaraqalpaq tilinin` sintaksisi tarawına tiyisli “Ga`ptin` birinshi da`rejeli ag`zalari`” temasi`n woqi`ti`wdag`i` tiykarg`i` maqset-bag`darlamag`a i`layi`q tema boyi`nsha bilim beriw menen birge ga`ptin` birinshi da`rejeli ag`zalardi`n` bir-birinen wo`zgesheliklerin tani`ti`w, wolardi`n` du`zilisi menen qollani`li`wi` boyi`nsha a`meliy ko`nlikpe beriwden ibarat.

Ga`ptin` birinshi da`rejeli ag`zalari`n woqi`ti`dag`i` wazi`ypa birinshi da`rejeli ag`zalar boyi`nsha tu`sinikti ken`eytip, bul tiykarda alg`an bilimlerdi, woqi`w, so`ylew, jazi`w bari`si`nda qollana biliwge u`yretiw boli`p yesaplanadi`.

Birinshi da`rejeli ag`zalar boyi`nsha mag`li`wmat ha`m sol boyi`nsha a`meliy ko`nlikpe beriwde to`mendegidey jumi`s tu`rleri wori`nlani`w kerek:

1. Testten, ga`pten bas ag`zalardi` tawi`p, woni` tallaw.
2. Berilgen ga`plerden baslawi`sh yamasa bayanlawi`shti` qospay ga`pti woqi`ti`w.
3. Ha`r bir ga`pte neshe ga`ptin` bas ag`zasi`ni`n` bar yekenligin ani`qlaw.
4. Bir bas ag`zadan turatug`i`n so`z-ga`plerdin` jay ga`plerden wo`zgesheligin ani`qlaw.
5. Bas ag`zalar boyi`nsha soraw-juwap wo`tkeriw.

Ga`ptin` birinshi da`rejeli ag`zalari`n ani`qlawda ha`m wolardi` klassifikaciyalawda to`mendegidey begiler yesapqa ali`nadi`:

1. Birinshi da`rejeli ag`za menen yekinshi da`rejeli ag`zalardi`n` ma`nilik qatnaslari;
 2. Birinshi da`rejeli ag`zalardi`n` ma`nilik bildiriwleri;
 3. Ga`ptegi so`zlerdin` sintaksislik baylani`si`w belgileri ;
 4. Baslawi`sh penen bayanlawi`shti`n` leksika-semantikali`q belgisi ha`m t.b.
- Ga`ptin` birinshi da`rejeli ag`zalari`n woqi`ti`wda woqi`ti`w usi`llari` duri`s

tan`lani`w kerek:

1.Tan`lang`an woqi`ti`w usi`llari`ni`n` temani`n` maqsetine sa`ykes keliwin yesapqa ali`w;

2.Woqi`wshi`lardi`n` wo`tilgen materiyaldi` toli`q wo`zlestiriwine itibar beriw;

3.Tan`lap ali`ng`an mi`sallar menen shi`ni`g`i`w ha`m jazba jumi`slardi`n` sol temag`a sa`ykes keliwi;

4.Wori`nlang`an jumi`slardi`n` izbe-izligin saqlaw;

Ga`ptin` birinshi da`rejeli ag`zalari`n woqi`ti`w ma`selesine arnalg`an bul pitkeriw qa`nigelik jumi`si`mi`zda mi`na na`rselerge itibar berildi:

1.Woqi`wshi`larg`a ga`ptin` birinshi da`rejeli ag`zalari` tuwrali` ha`r jaqlama toli`q tu`rde mag`li`wmat beriw;

2.Baslawi`shti`n` bayanlawi`shti`n` bildiriliwlerin ani`qlaw;

3.Baslawi`shti`n` qaysi` so`z shaqaplari`nan jasalatug`i`ni`n` ani`qlaw;

4.Ga`ptin` birinshi da`rejeli ag`zalari`n jasawda so`z shaqaplari`ni`n` xizmetine itibar beriw;

5.Birinshi da`rejeli ag`zalardi`n` grammatikali`q ha`m semantikali`q belgilerin ani`qlaw;

6.Bas ag`zalardi`n` yekinshi da`rejeli ag`zalardan ayi`rmashi`li`g`i`n tu`siniw ;

Usi` talaplar wori`nlansa, woqi`wshi`lardi`n` ga`ptin` birinshi da`rejeli ag`zalari` boyi`nsha bilimi ha`m tu`sinigi anag`urli`m joqari` da`rejede boladi`.

Pitkeriw qa`nigelik jumi`sta wori`nlanatug`i`n a`meliy ha`m jazba jumi`slardi`n` mazmuni`, ko`lemi yesapqa ali`nadi`.

Bulardi`n` ha`mmesi usi` jumi`sqa tiykar yetilgenlikten ha`m jumi`s talapqa i`layi`q jazi`lg`anli`qtan joqari` woqi`w wori`nlari`ni`n` studentleri menen mektep mug`allimlerine paydali` qollanba boli`wi` mu`mkin.